

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192566

UNIVERSAL
LIBRARY

नव कोंकण प्रकाशन २

पंचासृत

(ग्रंथालय विषयक व्याख्याने व लेख)

एकमेव विक्रते

राहित्य सहकार संघ, लि०

खाडीलकर रोड, मुंबई ४

मूल्य २ रुपये

कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघाचें प्रकाशन

पंचामृत

प्राचीन पुस्तकालये व अर्वाचीन ग्रंथालये

प्रा. नी. स. ताकाखाव, M. A.

ग्रंथालय संग्रह व त्यांचे कार्य

श्री. र. श. पारखी

जिल्हा रायगड

श्री अ. का. प्रियोळकर, B. A.

कुलाबा जिल्हा साहित्यिकांपुढील कार्य

श्री दि. वि. काळे, M. A.

आदर्श ग्रंथालये

श्री. कृ. के. राहाळकर,

विजया दशमी

१९५१

मूल्य २ रुपये

न व कों क ण प्र का श न, अ लि बा ग.

प्रकाशक:—

कृ. के. राहाळकर

नव कोंकण प्रकाशन

अलिबाग, जि. कुलाबा

प्रथमावृत्ती १९५१

मुद्रक:—

ह. वा. महाजन

राष्ट्रतेज मुद्रणालय,

अलिबाग, जि. कुलाबा.

माननीय पंतप्रधान ना. बाळसाहेब खेर मुंबई संस्थान यांचे संदेश

१ सार्वजनिक वाचनालय रौप्यमहोत्सव १९४६,
शालेय शिक्षणाला जर पावसाची उपमा दिली तर
वाचनालयें हीं धरणाप्रमाणें आहेत. शाळांतील ज्ञान एका
विशिष्ट वयांतच ग्रहण करावयाचे असते व तें अद्याप
तरी सार्वत्रिक नाहीं पण धरणांत जतन करून ठेविलेल्या
पाण्याप्रमाणें वाचनालयांतून मिळणारें ज्ञान सर्वगामी व सर्व
व्यापी असतें वाचनालयाचा प्रसार व अभिवृद्धि हें एक लोक
शिक्षणाचें व लोकसेवेचे थोर अंग आहे. आपल्या संस्थेस
शुभेच्छा.

२ कुलाबा जिल्हा वाचनालय परिषद, गोरेगांव, १ लें अधिवेशन १९४७

वाचनालयें व ग्रंथालयें यांच्या चळवळीचे लोण खेडोपाडीं पोहोंचविण्याचें प्रयत्न
उत्साही मंडळी करित आहेत, हें वाचून मला आनंद वाटला. साक्षरताप्रसाराचेंच
साक्षरतासंवर्धन हें एक महत्त्वाचे अंग आहे व तें यशस्वी होण्यासाठीं वाचनालयें व
ग्रंथालयें याचा फार मोठा उपयोग आहे. वाचनालयांचा खेड्यांत योग्य उपयोग होण्या-
साठीं रिऱामा वेळ व सोप्या व सहज समजणाऱ्या भाषेंत लिहिलेले, उत्सुकता निर्माण
करणारें वाङ्मय, या गोष्टी अवश्य आहेत. खेड्यांतील या विशेष गरजा ध्यानांत घेऊन
खेड्यांतील ग्रंथालयें स्थापिली पाहिजेत. या दृष्टीनें ग्रंथालय चळवळीला जोड म्हणून
फिरतीं वाचनालयें, सोपी व खेड्यांतील लोकांस रस वाटणाऱ्या विषयांवरील लेखन
हीं उपायें विचारणीय आहेत. या विषयाचा खोल अभ्यास असणाऱ्या विद्वानांकडून
आपण यांची जास्त माहिती घेऊन योग्य ती योजना केली पाहिजे. आपल्या परिषदेंत
याचा विचार होईल असा मला विश्वास आहे.

मनोगत —

कुलाबा जिऱ्हा वाचनालय संघाचे प्रकाशन म्हणून 'पंचामृत' हें पुस्तक जनतेपुढें ठेवतांना मनास एक प्रकारचे विशेष समाधान वाटत आहे. वास्तविक हें कार्य यापूर्वीच व्हावयास पाहिजे होते. पण अनेक अडर्चनातून तें हातावेगळे होण्यास एवढा काळ लागला ही गोष्ट खरी.

अलिबाग येथील सार्वजनिक वाचनालयाचा रौप्य-महोत्सव १९४६ च्या विजया-दशमीच्या दिवशी मोठया उत्साहानें व थाटानें साजरा झाला. त्याप्रसंगी प्रा. ताकाखाव आणि महाराष्ट्रातले ग्रंथालयशास्त्रतज्ञ श्री. पारखी हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. त्यांची भाषणें माहितीपूर्ण आणि मार्गदर्शक अशी होती. ही दोन्ही भाषणें छापून प्रसिद्ध करावी अशी इच्छा होती, पण वाचनालयाची सांपत्तिक परिस्थिती व इतर गरजा लक्षांत घेतां तो बेत रहित झाला. पुढें १९४७ च्या जानेवारीत गोरगांव येथें पहिली जिल्हा वाचनालय परिषद आणि साहित्यिक परिषद भरली होती. त्यांच्या अध्यक्षपदारून अनुक्रमे श्री अ. का. प्रियोळकर B. A. आणि श्री. दि. वि. काळे M. A. यांनीं केलेली भाषणे हीं पण महत्त्वाची झाली. जिल्हा वाचनालय संघ व जिल्हा साहित्यिक संघ या दोन्ही संस्था, सार्वजनिक वाचनालयाच्या रौप्य-महोत्सव प्रसंगीच स्थापन झाल्या त्यामुळें या सर्व संस्थांच्या मार्फत सर्वच व्याख्यानें छापून पुस्तकरुपानें प्रसिद्ध करावी असे वाचनालय संघानें ठरविलें. श्री प्रियोळकर यांचे भाषण हें अनेक दृष्टींनी फार महत्त्वाचें असे आहे. जिल्ह्यांतील जुनी वाचनालये, जिल्ह्याचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि वैशिष्ट्य याविषयी संशोधनात्मक माहिती त्यांनीं सांगितलीच. शिवाय जिल्ह्याला 'रायगड' हें नांव देणें कसे योग्य आहे याचाही उदापोह त्यात त्यांनीं केलेला आहे सदर भाषणाचा कांहीं भाग 'विविधश्रुत' साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झाला होता. त्यांनतर तें भाषण छापून काढावे अशा अवेकाकडून सूचना अ.त्या होत्या. आज तो योग्य येत आहे

कांहीं गोष्टींचा मेथे उल्लेख करावयास हवा आहे मुंबई संस्थानांत कुलाबा जिल्हा अनेक दृष्टींनी मागासलेला मानण्यांत येतो! परिस्थितीही, थोडी तशी आहे हें मान्य करण्यात कमीपणा नाहीं. पण माध्यमिक शिक्षण आणि वाचनालय-प्रसार-योजना यांत या जिल्ह्यानें केलेली कामगिरी अभिमानास्पद अशीच आहे. ग्रंथालय शास्त्राचे पदवीधर पहिल्यानें या जिल्ह्यांतीलच बहुसंख्य होते व ते आज महाराष्ट्रांत प्रमुख ठिकाणीं कार्य करीत आहेत. त्यांचा उल्लेख श्री. प्रियोळकर यांच्या भाषणांत आलेला आहेच. आणखी एका गृहस्थांचा उल्लेख करावयास हवा. बडोद्याचे लोकप्रिय आणि राजकार्य धुरंधर अधिपती श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनीं बडोदे संस्थानांत ग्रंथालयाचे नमुनेदार

कार्य सुरु केले होते. तेथील प्रंथालयातर्फे सुरवातीलाच प्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण देण्याचा उपक्रम झाला. पेण येथील एक रहिवासी श्री. दादासाहेब लिमये, B. A. हे त्या वर्गाचे त्या काळांतील पदवीधर आहेत. त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ पेण येथील त्या वेळच्या प्रंथालयास मिळाला. प्रंथालय चळवळीशी या जिल्ह्याचा संबंध असा पूर्वापार आहे.

शालेय प्रंस्थालयाबाबतही या जिल्ह्यातील २-३ उपक्रम उल्लेखनीय आहेत. हायस्कूलधील नमुनेदार शिक्षक प्रथालय व विद्यार्थी प्रंथालय कसे असावे याचे अनुकरणीय उदाहरण रोहें येथील मेहेंदळें हायस्कूलने घालून दिले. त्या हायस्कूलचे त्या वेळेचे प्रमुखाध्यापक गु. गं. गो. फुटे B. A. B T. यांनाच त्याचे संपूर्ण श्रेय द्यावे लागेल. ते स्वतः साहित्यिक वृत्तीचे, वाचनप्रेमी व शिक्षणतज्ञ असल्यामुळे त्यांत त्यांनी आत्मीयतेने लक्ष घातले. दुसरा प्रयत्न महाड येथील हायस्कूलचे उत्साही व कार्यदक्ष प्रमुखाध्यापक श्र. वि. त्र्यं. चांदे B. A. यांचा आहे. सुसज्ज व संपन्न असे विद्यार्थी-वाचनालय त्यांनी आपल्या हायस्कूलमध्ये निर्माण केले आहे. शाळेतर्फे अनेक शिक्षकांना प्रबंधपालन वर्गास पाठवून त्यांनी ते वाचनालय आदर्श असे बनविले आहे. माध्यमिक शाळांनी अनुकरणीय असे हे कार्य आहे श्री. चांदे यांचे गृह-प्रंथालयही नमुनेदार आहे.

आणखी एका लहानशा प्रयोगाचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. महाड तालुक्यांतील धामणे या गावी निघालेले विद्यार्थी वाचनालय छोटे असले तरी विद्यार्थ्यांस मासिक एक पैसा व इतरांस एक आणा या वर्गांत पुस्तके, वर्तमानपत्रे वाचावयास देण्याचा उपक्रम खरोखर कौतुकास्पद होय. १९४६ सालांतील हा उल्लेख आहे. त्यावेळी हे कार्य श्री. चं. वि. गडकरी या उत्साही शिक्षकांनी व कार्यवाह न. वा. पवार यांनी सुरु केले आज त्याची काय स्थिती आहे याची कल्पना नाही ! पण आरंभीचा प्रयत्न अनुकरणात्मक व उपयुक्त खास आहे.

कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघाची माहिती परिशिष्टांत दिली आहेच. 'राष्ट्रतेज' सुदणालयाने सवलतीने 'पंचामृत' छापून दिल्याबद्दल आभार. इतर अनेक सद्दकाऱ्यांचे सहाय्य झाले आहेच. आभार मानून त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्यापेक्षा ऋणांत राहाणेच श्रेयस्कर !

काहीशा-नव्हे बऱ्याच-उशिरा आपल्या सेवेस सादर केलेले 'पंचामृत' गोष्ट मानून घ्यावे हीच नम्र विनंती.

अलिबाग ९-१०-५१

विजयादशमी

कृ. के. राहाळकर

आमचीं निवडक संग्राह्य पुस्तकें

— कादंबऱ्या —

कमलिनी काश्मीरकर	रु. आ.	मायेची शाल	रु. आ.
स म तखंडकर	३ ०	वि. वि. बोरील	१ ८
उजाडलं ! पण सूर्य कुठें आहे ?		हरूं आणि आंसू	
ना सी. फडके	५ ०	ना सी. फडके	५ ०

— कथासंग्रह —

संसार शोभा	रु. आ.	आशांकुर	रु. आ.
वसुंधरा पटवर्धन	२ ०	मालती दांडेकर	२ ४

सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं		कोंकण कथा	
वि. स. सुखठणकर	१ १२	कृ. के. राहाळकर	१ ८

स्वामी विवेकानंद-स्वामी रामतीर्थ	श्रीरामकृष्ण परमहंस-भगिनी
निवेदिता यांच्या बोधकथा	(वि स सुखठणकर) प्रत्येकी ० ८

— विविध —

रसचंद्रिका (पाकक्रिया- औषधी संग्रह)	रु. आ.	गांधीजींच्या सहवासांत	रु. आ.
	३ ०	एक आठवडा	२ ०

सावरकर चरित्र	७ ०	सारस्वत भूषण	१० ०
---------------	-----	--------------	------

माझे चाल	२ ८	तुमचा हात असा आहे	० १२
----------	-----	-------------------	------

प्राचीन भारतीय विद्यापीठें	५ १०	भारतीय मानसशास्त्र	१० ०
----------------------------	------	--------------------	------

एकनाथ तुकाराम चरित्र		परिभाषा	
आजगांवकर	२ ८	आगरकर चरित्र (खांडेकर)	१ ०

पॉप्युलर बुक डेपो

मुंबई नं. ७

बॉम्बे बुक डेपो

मुंबई नं. ४

प्राचीन पुस्तकालयें व अर्वाचीन वाचनालयें

(ग्रंथालयांचा इतिहास)

प्रा. नी. स. ताकाखाव, M. A. मुंबई

[आलिबाग येथील सार्वजनिक वाचनालयाच्या रौप्यमहोत्सव प्रसंगी (ता. ५ ऑक्टोबर १९४६ विजयादशमी) केलेले अध्यक्षीय भाषण.]

हा वाचनालयाचे आश्रयदाते व अध्यक्ष व इतर कार्यवाहक मंडळी ह्यांचे मला पहिल्या प्रथम अभिनंदन केलें पाहिजे. हें वाचनालय आज पंचवीस तीस वर्षें चालू आहे व केवळ जागतिक युद्धाच्या बिकट परिस्थितीमुळेच आजचा हा रौप्य-महोत्सव लांबणीवर पडला आहे आज आपल्या देशामध्ये मोठमोठ्या जिल्हांच्या व तालुकांच्या शहरांत असलीं सार्वजनिक वाचनालयायें क्वचितच पाहण्यास मिळतात; किंबहुना सार्वजनिक वाचनालय ही चीज काय आहे ह्याची कल्पनाही शेंद्विडशें वर्षांमागें हिंदुस्थान देशांत होती किंवा नाही हा प्रश्न विचारण्यासारखा आहे. पाश्चिमात्य देशांत ह्या पुस्तकालयांच्या व्यवस्थेविषयी शतकानुशतके जी आस्था दाखविण्यांत येत आहे, त्या मानानें आपणा हिंदुस्थानवासी जनतेला लज्जेनें डोकें खाली घालण्यावांचून इलाज नाही. आपल्या देशावर पाश्चिमात्य राष्ट्रांची सत्ता प्रस्थापित झाली तेव्हां, व विशेषतः मुंबई मद्राससारख्या विश्वविद्यालयांची स्थापना झाल्यावर सार्वजनिक वाचनालयांसंबंधानें आपल्या देशांत पुसट कल्पना उदित होवूं लागली. पहिल्या प्रथम बलकत्ता शहरां व नंतर मुंबई शहरां रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखांची स्थापना झाली, व शाखेप्रित्यर्थ प्रथम सभासद मंडळींच्या व नंतर इतर बंघणीदारांच्या उपयोगार्थ पुस्तकालयांची योजना होवूं लागली. कालांतरानें मुंबई पुण्यासारख्या मोठमोठ्या शहरांत “नेटिव जनरल लायब्ररी” म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या पुस्तकालयांची स्थापना होवूं लागली त्या वेळेस ‘नेटिव’ शब्दावर आपल्या युरोपीयन मित्रांचा फार कटाक्ष होता. ‘नेटिव’ च्या कल्याणासाठी वाचनासंबंधानें अभिद्विची उत्पन्न करणें व वाचनालयांची स्थापना निदान जिल्हा शहरांत करणें हा आपल्या युरोपीयन राजकर्त्यांचा एक संकल्प होवून गेला, व लॉर्ड-बिस्मिक व त्यांचे Law Member लॉर्ड मेथॅले ह्यांच्या वेळेपासून पाश्चात्य विद्याप्रसाराचे कार्य झपाट्यानें होवूं लागले. तेव्हां ग्रंथ व ग्रंथालयें ह्या संबंधानें देशांत विशेष जगति होवूं लागली. पांच सहा वर्षांमागें नाशिक येथील जन्या

“नेटिव जनरल लायब्ररी” नें आपला शतसांबत्सरिक समारंभ साजरा केला. तें पुस्तकालय जवळ जवळ १८४० सालीं प्रस्थापित झालें. शंभर वर्षांच्या मानानें ह्या पुस्तकालयाचा विशेष उत्कर्ष झाला आहे असें मला वाटत नाहीं. कारण तेथील बहुतेक पुस्तकें जीर्ण व चोपडीवजा आहेत. पुस्तकांची कपाटें तर अधिक जीर्ण आहेत, व संस्थेला स्वतःची इमारतही नाहीं. एका पेशवाई थाटाच्या जीर्ण मंदिरांत एका वरच्या मजल्यावर ह्या ग्रंथालयाचा संसार चालू आहे व खालच्या मजल्यावर शहर पोलीस खात्याची कचेरी आहे, जणू कांहीं ही पोलीस मंडळी लायब्ररींत कोण येतें, कोण जातें ह्या विषयीं डोळ्यांत तेल घालून पाहारा करित आहे ! ह्या दृष्टीनें विचार केला असतां आपल्या अलिबागच्या नगरवासियांनां आपल्या ह्या सार्वजनिक पुस्तकालयासंबंधीं सार्ध अभिमान वाटला पाहिजे, व म्हणूनच ह्या संस्थेचें आश्रयदाते व हितचिंतक व कार्यकारी मंडळीचें अभिनंदन केले पाहिजे

पुस्तकालयांचे अनेक प्रकार आहेत, परंतु मुख्य दोन म्हणजे खाजगी व सार्वजनिक युगोपखंडांत पंधराव्या व सोळाव्या शतकांत, “रेनेसान्स” [Renaissance अथवा Renascence] ह्या नावानें उल्लेखिलेली जी नाना कला-शास्त्र-विद्यांची अभिरुची उत्पन्न करणारी जागृती झाली, त्या वेळेस तर विशेषतः युरोपखंडातील मोठमोठ्या नगरपालिकांनीं सार्वजनिकरीतीनें मोठमोठे म्युझियम्स, पिक्चर गॅलरीज व वाचनालयांचें उद्घाटन करण्याचा जणू कांहीं विडाच उचलला होता परंतु Renaissance कालाच्या अगोदरही इंग्लंड देशांत, त्याचप्रमाणें सर्व पाश्चिमात्य देशांत, धर्मग्रंथांच्या पुस्तकालयांची प्रस्थापना जोरांत चालू होती. खुद्द इंग्लंड देशांत यॉर्क, कॅटरवरी, डरहॅम बोव्हर, व्हिटबी, ऑक्सफर्ड, ग्लॅस्टनबरीसारख्या प्राचीन शहरांतील monasteries किंवा धर्ममठ संस्थांना जोडून असल्या पुस्तकालयांची निपज ठिकठिकाणी झालेली होती. आठव्या हेनरीच्या कारकीर्दीत जेव्हां ह्या मठसंस्थांचा नाश करण्यांत आला. तेव्हां ही पुस्तकालयेही बरीचशी रसातळास गेली. ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयाची डयूक हम्प्रीज लायब्ररी [Duke Humphrey's Library] ही त्यावेळेस बहुतेक नष्टप्राय झाली, मात्र तिची प्राचीन इमारत केवळ अवशिष्ट म्हणून राहिली व त्याच इमारतीमध्ये इ. स. १६०४ सालीं सर टॉमस बॉडली (Sir Thomas Bodley) ह्यानें बॉडलीयन लायब्ररी [Bodleian Library] ह्या नावानें सर्वश्रुत असलेल्या पुस्तकालयाची पुनर्स्थापना केली. त्याचप्रमाणें केंब्रिजचे विश्वविद्यालय, ट्रिनिटी

कॉलेज (डब्लिन), अंबरडीन, एडिनबरो, ग्लासगो [Glasgow] व सेंट अँड्रूज [St. Andrews] येथील सार्वजनिक पुस्तकालयांची स्थापना बहुधा Bodleian Library च्या स्थापनेच्या अगोदरच झालेली दिसते. अखिल जगतांत सर्वांत मोठे पुस्तकालय म्हणजे Library of the British Museum [ब्रिटिश म्युझियमचे पुस्तकालय] ह्या पुस्तकालयाची स्थापना १७५३ पर्यंत झालेली नव्हती.— म्हणजे क्लार्कने जिंकलेली प्लासी [Plassey] ची लढाई व ब्रिटिश म्युझियमची ग्रंथ भांडाराची स्थापना ह्यांचा काल जवळ जवळ येतो. सर हँन्स स्लोन् [Sir Hans Sloane] नांवाच्या उदारधी पुरुषाने आपल्या खाजगी द्रव्यनिधीच्या बळावर ह्या जागतिक पुस्तकालयाची स्थापना केली, व नंतर कांहीं कालांतराने इंग्लंडच्या राज्य घराण्याच्या पुस्तकालयाचा त्याच ग्रंथभांडारांत समावेश होऊन ब्रिटिश म्युझियम पुस्तकालय एवढ्या महत्पदास चढले. अठराव्या शतकांत विलायतेतील Royal Library (म्हणजे राजघराण्याचे पुस्तकालय) ही प्रायः खासगी स्वरूपाची संस्था होती व त्यांत बऱ्याच दुर्भेळ ग्रंथांचा संग्रह होता. तरी पण मोठमोठ्या विद्वान पंडितांना त्या खासगी ग्रंथसंग्रहालाचा उपयोग करून घेण्याचा परवाना मिळत असे. प्रख्यात डॉ जॉनसन [Dr. Johnson] आपल्या सुप्रसिद्ध शब्दकोशाचे [First Dictionary of the English Language] काम करीत असतांना ह्या ग्रंथालयाचा उपयोग करीत असे. डॉ. जॉनसन ह्या रीतीने Royal Library मधील ग्रंथांचे परिशीलन करीत असता इंग्लंडचा तिसरा जॉर्ज [King George III] व जॉनसनची तेथे भेट होवून त्या महापंडिताचा तिसऱ्या जॉर्जने सत्कार केला ह्याचे मनोरंजक व गौरवयुक्त वर्णन बोस्वेल [Boswell] ने आपल्या चरित्र ग्रंथांत दिले आहे. इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या प्रत्येक ग्रंथाची एक प्रत ब्रिटिश म्युझियमच्या ग्रंथसंग्रहास अर्पण केलीच पाहिजे असा प्रत्येक प्रकाशक [Publisher] कंपनीवर कायद्याचा सक्त नियम आहे. त्याचप्रमाणे पब्लिशिंग कंपनी [Publishing Companies] जे जे नवीन ग्रंथ प्रसिद्ध करतील त्यांची एक एक प्रत विनामूल्य वाटल्यास मागून घेण्याचा विलायतेतील कित्येक सार्वजनिक ग्रंथालयांस अधिकार देण्यांत आला आहे. असा अधिकार, तेव्हा असलेली ग्रंथ भांडारें म्हणजे ऑक्सफर्डची बॉडलीयन लायब्ररी, केंब्रिज व डब्लिन विश्वविद्यालयांची पुस्तकालये, एडिनबरो येथील वकील मंडळाचे पुस्तकालय [Library of the Faculty of Advocates of Scotland], वेल्स [Wales] येथील नॅशनल

लायब्ररी [The National Library of Wales at Aberystwyth] ह्या संस्थांना पार्लमेंटकडून मिळालेला आहे वर उल्लेखिलेल्या एडिनबरो [Edinburgh] च्या वकील मंडळाच्या पुस्तकालयाचा प्रारंभ १६८२ साली झाला. Wales व Dublin येथील ग्रंथालयें अगदी आधुनिक कालांतल्या आहेत. पैकीं Wales च्या नॅशनल लायब्ररींत प्राचीन वेल्श भाषेंतून दुर्मिळ ग्रंथांचा व हस्तलिखितांचा मोठा संग्रह आहे.

इंग्लंड येथील स्थानिक नगरपालिकांना पुस्तकालयें स्थापून त्यांस वार्षिक खर्चाच्या निधी साठी १८५० सालच्या एका कायद्यानें ब्रिटिश पार्लमेंटनें स्वतंत्र कर बसविण्याचा अधिकार दिला आहे. युरोपखंडातील फ्लोरेंस, व्हेनिस, मिल्थान [Milan] ब्रुजेस, [Bruges] अँटवर्प, घेंट, [Ghent] बगैरे शहरां हेच काम तेथील नगरपालिकांकडून जादा कर वसुलीशिवाय करण्यांत येत होतें. युरोपातील कॅथॉलिक सांप्रदायाचें श्रेष्ठ धर्मगुरू पोप [Pope] ह्यांची व्हॅटिकन [Vatican] लायब्ररी फार प्राचीन असून त्यांत दुर्मिळ ग्रंथांचा मोठा संग्रह आहे, व मुळची ती जरी खाजगी लायब्ररी असली तर आजमितीला मोठया सार्वजनिक पुस्तकालयाप्रमाणें तिचा उपयोग होत आहे.

पुस्तकालयांच्या व्यवस्थेत व विविधतेत आज मित्तीस बरेच नवीन प्रकार व नवीन रचना अमलांत आल्या आहेत, तरी पुस्तकालयें हीं फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहेत. अगदीं प्राचीन काळीं पुस्तकालयें म्हणजे रेकॉर्ड ऑफिसीस अशीच होती व त्यांत धार्मिक व राजकीय स्वरुपांच्या ग्रंथांचा व लिखितांचा संग्रह असे. अलिकडे प्राचीन बाबिलोनिया व असिरिया देशांत पुराणवस्तु संशोधन खात्याकडून शोध लागले आहेत कीं सुमेरियन (Sumerian) नांवाचा जो प्राचीन मानव वंश बाबिलॉन येथें ख्रिस्त शकापूर्वी ३-४ हजार वर्षापूर्वी विद्यमान होता, त्यांनीं भाजलेल्या विटांवर पुस्तक लेखन करण्याचा प्रचार पाडला, व तेव्हांच्या पुस्तकालयांतील प्रत्येक पुस्तकांतील एक एक पान म्हणजे भाजलेली वीट—कीं जिच्यावर सांकेतिक अक्षरांनीं लिखिलें केलें आहे अशी वीट व पुस्तक म्हणजे अशा विटांचा एका फडताळांत ठेवलेल्या समुच्चय, व पुस्तकालय म्हणजे अशा समुच्चयांचा समुच्चय-बाबिलॉन देशाच्या प्रत्येक मोठया नगरांत अशा प्रकारचे ग्रंथ समुच्चय होते. ख्रिस्त शकापूर्वी साधारणपणें १६०० वर्षांमागे तेथील अकड [AKKAD] शहरांतील

पहिला सार्गोन [Sargon I] नांवाच्या राजाने अशीच एक थोरली लायब्ररी निर्माण केली होती. विषयवारीप्रमाणे निरनिराळ्या ग्रंथांच्या निरनिराळ्या पानांच्या विटा मल्या मोठ्या दालनातून निरनिराळ्या फडताळातून रचून ठेविल्या असत व हे काम अर्थात मोठे खर्चाचे होते. पुष्कळ पंक्ति मंडळी केवळ असल्या विटकरी ग्रंथांच्या निरनिराळ्या प्रती करण्यांत गुंतलेली असे अशा प्रकारचे आज तागायत १५ हजार विटकरी लेख सांपडले आहेत. ख्रिस्तपूर्वी सुमारे ६५० वर्षांपूर्वी निनव्हे [Nineveh] शहरांतील असूर बनी पाल [Assur bani-pal] नामक राजाने ब्रीटबंध ग्रंथांचे पुस्तकालय लायर्ड [Layord] नांवाच्या पुराणवस्तू संशोधकाला १८५० साली सांपडले. त्यांत इतिहास, ज्योतिष, व्याकरण, स्तोत्रे, इतक्या, भविष्यकथा वगैरे विषयांवरील भाजलेल्या विटांवर लिखित केलेले ग्रंथ सापडले, त्यापैकी काहींची स्थापना सध्यां ब्रिटीश म्युझिअमच्या ग्रंथालयांत करण्यांत आलेली आहे.

इजिप्त देशांत धार्मिक, ऐतिहासिक, औषधीक, शास्त्रीय विषयांवर अनेकविध ग्रंथ पापीरस नांवाच्या कागदावर लिहिण्याचा प्रघात फार प्राचीन काळापासून होता, व तथा प्रकारची ग्रंथालये फार प्राचीन कालापासून चालत आली होती. आपण हिंदुस्थानांत जन्मपत्रिकांचे “रोल” केलेले केव्हा केव्हा पाहतो तो प्रकार ह्या ईजिप्तमधील पापीरसच्या Rolls पासून चालत आला आहे. प्राचीन ग्रीस व रोम येथेही ग्रंथ अशाच रितीने लिहिले जात. एक एक पापीरस कागदावरील लेख संपूर्ण झाला म्हणजे एकाखाली एक चिकटवून त्या सर्वांचे गुंडाळें करित. असे एक गुंडाळें म्हणजे एक पुस्तक, अशा प्रकारचे एक एक गुंडाळ्याचे पुस्तक पितळेच्या स्वतंत्र डब्यांत ठेविले जाई; त्या डब्याला clasp किंवा एक प्रकारचे कुळप असावयाचे, व अशा प्रकारच्या डब्यांचा संग्रह म्हणजेच तेव्हांची पुस्तकालये! सर्वांत प्रख्यात असे हे पितळी डब्यांचे आंत papyrus कागदावर लिहिलेल्या पानांचे गुंडाळें असणारे पुस्तकालय ख्रिस्त शकापूर्वी तीस वर्षांच्या सुमारास रोम नगरीचा पहिला बादशहा ऑगस्टस सीझर ह्याने आपल्या पॅल्माटिन टेकडोवरील राजवाड्यांत स्थापिले व त्या संग्रहालयाचा उपयोग रोम शहरांतील कोणाही पंडिताला किंवा कवीला किंवा इतिहासलेखकाला करितां येत होता. स्थापनी अलेक्झांड्रिया शहराचे सार्वजनिक पुस्तकालय टॉलेमी वंशातील राजपुरुषांनी स्थापिले, व ते अखंड युरोप खंडांत प्रसिद्ध होते. मध्ययुगीन युरोप खंडांतही पुस्तके म्हणजे अशा प्रकारची गुंडाळें किंवा रोलस असत व म्हणूनच न्यायालयांतील ग्रंथ व रेकार्ड्स ह्यांचा हवालदा असलेल्या अधिकाऱ्याला ‘मास्टर ऑफ दि रोलस’ असे नामाभिधान होते.

ग्रीस देशातील अशा पुष्कळ ग्रंथांचा नाश झाला. काही ग्रीक ग्रंथ ह्राणचा बादशहा क्षेरक्षेस ऊर्फ शेरशाह ह्याने आपल्या देशी नेले, प्रख्यात तत्ववेत्ता आरिस्टॉटल ह्याचे खासगी पुस्तकालय अनेक स्थित्यंतरानंतर रोम शहरी ख्रिस्त शकापूर्वी व्यायशी सालच्या सुमारास नेण्यात आले. त्यापूर्वी मॅसेडोनियाच्या राजघराण्याचा पुस्तक संग्रहही रोम शहरी नेण्यात आला; परंतु गॉथ, हूण, वगैरे रानटी लोकांनी रोमन राज्यात आपला शिरकाव केला, तेव्हा बहुतेक सर्व ग्रंथ व पुस्तकालये नाश पावली. ह्या रानटी लोकांतही भूर्जपत्रांवर लेख लिहिण्याची पद्धत होती. बीच नांवाच्या वृक्षाच्या सालीवर ते आपले लेख लिहीत. इंग्रजी शब्द book हा beech शब्दापासून निघाला आहे. Book म्हणजे अंग्लो सॅक्सन Bok. किंवा becch भूर्ज.

इंग्लंड देशांत सार्वजनिक पुस्तकालयांसंबंधाने बरेच कायदे पास केले आहेत. पैकीं बहुतेक कायद्यांअन्वये एक आणा (वन् पेनी) वर्गणी दरमहा वाचकांकडून वसूल करण्याची नगरपालिकांना सबलत होती; परंतु १९१९ सालच्या एका कायद्याअन्वये (पब्लीक लायब्ररीज अॅक्ट १९१९) ही वर्गणी काढण्यांत येऊन नगरपालिकांना मोफत वाचनालयें चालविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे, व तो अधिकार योग्यरीतीनें बजावण्यांत येत आहे. शेतकरी वर्गाच्या गांवां देखील अशी पुस्तकालये स्थापण्यांत आली आहेत.

अँडरू कॉनेजी नावांच्या स्कॉटिश वंशांत जन्मलेल्या एका अमेरिकन कोट्याधिशानें इंग्लंड, स्कॉटलंड, अमेरिका वगैरे देशांतील निरनिराळ्या शहरांत अशा तऱ्हेची मोफत वाचनालये स्थापण्यासाठीं आपले कोट्याबधी डॉलरांचें व्रथ खर्च केले. इंग्लंड, कानडा, युनायटेड स्टेटस वगैरे देशांत हा “पब्लिक लायब्ररी” प्रचार पब्लिक एज्युकेशन खात्याशीं संलग्न आहे. परंतु नगरपालिकांनीं मोफत वाचनालये, टेवाबी की नाही, हें त्यांच्या स्वेच्छेवर अवलंबून आहे. ही स्वेच्छेची बाब काढून टाकावी व सार्वजनिक वाचनालये राखणें ही गोष्ट नगरपालिकांच्या आवश्यक कार्यांच्या क्षेत्रांत यावी, एतदर्थ बरीच वाटाघाट तेथें सध्यां चालू आहे. फ्रान्स, जर्मनी, ऑस्ट्रिया वगैरे देशांत मध्ययुगीन कालापासून मोठमोठी संग्रहालये सुस्थितीत आहेत.

पॅरीस येथील Bibliotheque Nationale ही सर्वोत्कृष्ट अशी एक संस्था आहे जगातील सर्वमान्य व सर्वोत्कृष्ट अशा जी दोन तीन पुस्तकालये आहेत त्यांमध्ये ह्या फ्रेंच राष्ट्रीय पुस्तकालयाची गणन होते बर्लिन येथे बादशाही पुस्तकालयाची (इंपीरिअल लायब्ररीची) स्थापना १६५९ साली झाली. ज्यांत साठ लाखांपर्यंत ग्रंथांची संख्या राहू शकेल, अशा पुष्कळ मोठ्या इमारतीच्या इमारती ह्या संग्रहांने भरलेल्या जाहेत. ह्याच्या खालोखाल व्हीयेन्ना व बुडापेस्ट येथील सार्वजनिक पुस्तकालयांचा नंबर लागतो. स्पेन व पोर्चुगाल येथेही मोठ्या सार्वजनिक पुस्तकालय संस्था आहेत; परंतु तेथील नगरपालिकांकडून हें काम योग्य रीतीने होत नाही व ते देश आज मागासलेले आहेत.

हिंदुस्थानांत गायकवाड सरकारने बडोदे संस्थानांत सार्वजनिक पुस्तकालयांचा बराच प्रसार केला. तेथे प्रत्येक खंडेगांवातून फिरवितां यावे असें, फिरते ग्रंथसंग्रह निर्माण करण्यांत आले आहेत ते एका गांवातून दुसऱ्या गांवांत अशा रीतीने फिरते असतात. पण त्यांच्या फिरण्याच्या गतीचे धोरण बडोदे येथील मध्यवर्ती सार्वजनिक पुस्तकालयांच्या अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली असतें. अशा प्रकारच्या सार्वजनिक पुस्तकालयांची रचना अलिकडील प्रांतिक राष्ट्रीय सरकारकडून आपापल्या प्रांतांत आंखली जाईल. असें मानावयास अलिकडे बराच विश्वास वाटतो. परंतु येथील नगरपालिकांकडून ह्या बाबतीत कांहींच विचार होत नाही. स्वतःची पुस्तकालये तर ह्या संस्था बिलकूल काढीत नाहीत, पण स्वतंत्रपणे आपल्या शहरांत स्थापन झालेल्या पुस्तकालयांना व्हावी इतकी कांहींच मदत त्यांच्याकडून होत नाही, व अल्पस्वल्प अशा पुस्तकालयांसाठी त्यांच्याकडून कांहीं वार्षिक ग्रॅंट मुकर झाली. संरती जड अंतःकरणानें देण्यांत येते! विलायतप्रमाणे येथील नगरपालिकांना जादा कर बसविण्याची सवलत मिळाल्याशिवाय ह्या वृत्तींत कांहीं सुधारणा होईल, असें मला वाटत नाही.

अलिबाग येथील सार्वजनिक वाचनालय हें ह्या शहराला मोठें भूषण आहे, व निदान ह्या संस्थेला येथील म्युनिसिपल कमिटीकडून सडळ हातानं वार्षिक ग्रॅंट मिळेल व ती उत्तरोत्तर वाढत जाईल. अशी मला फार आशा आहे.

१८७७

सालीं लायब्ररी असोशिएशन नांवाची एक संस्था इंग्लंड देशांत निर्माण झाली. ह्या संस्थेचे आज साधारण आठवीं सभासद

आहेत व हे सर्व सभासद स्वतः निरनिराळ्या पुस्तकालयांचे व्यवस्थापक आहेत. ह्या संस्थे-
मार्फत पुस्तकांचें वर्गीकरण, घुंयांच्या निरनिराळ्या आवृत्त्यांसंबंधी टांचणें व पुस्तकालय
व्यवस्थेच्या अनेक बाबींसंबंधानें सांगोपांग विचार केला जातो. पुस्तकालय व्यवस्थापकांना
शिक्षण देण्याचेंही कार्य ह्या संस्थेच्या विद्यमानें केलें जातें. योग्य प्रकारच्या पुस्तकालय
व्यवस्थापकांची संख्या वाढावी एतदर्थ मुंबईच्या विश्वविद्यालयानेंही एक वर्ग चालविला
आहे. निरनिराळ्या देशांतही असलीं लायब्ररी असोशिएशनस स्थापन झालीं आहेत व
त्यांच्याकडून पुस्तकालयांच्या व्यवस्थेसंबंधानें उदापोह करणारीं मासिके व वार्षिक
हकीगत पत्रकें (इअर-बुकस) प्रसिद्ध होत आहेत.

पुस्तकें अधिक काळपर्यंत टिकण्यासाठीं बरील देशांत काय इलाज केले जातात
ह्यांचा थोडक्यांत येथें उल्लेख करणें अप्रस्तुत होणार नाहीं; परंतु त्याहूनही
अधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे पुस्तकांचें वर्गीकरण, सूचीपत्रें किंवा इंडेक्स, पुस्तकें
“इन्शू” करण्याच्या देण्याच्या कार्ड सिस्टीम बगैरे पद्धती ह्यांचाच उल्लेख केला पाहिजे,
केरोसिन तेल, पेट्रोल, व कापूर ह्यांचें मिश्रण करून पुस्तकांच्या बाह्य वेष्टनास
लाविल्यानें पुस्तकें अधिक नेळ टिकतात. सगळ्यांत कमी खर्चाचा इलाज म्हणजे
नॅफथालाईन गोळ्यांचा उपयोग करणें हें होय, परंतु आतां ही एक ग्रीष्ट निर्विवाद झाली
आहे कीं, पुस्तकें दीर्घ काळ टिकविण्याची असलील, तर पुस्तकांना प्रकाश व खेळतां
बारा (व्हॅटिलेशन) ह्यांची फार जरूरी आहे. युरोपमधील मोठमोठ्या ग्रंथ संग्रहालयांतून
जेव्हां जेव्हां हवा कोदट व ओलसर होतें, तेव्हां पुस्तकांच्या कपाटाच्या आंत इलेक्ट्रीक
दिवे लावून कपाटांत ऊष्णता बाढविण्याचें प्रयत्न केले जातात त्याचप्रमाणें व्हॅटिलेशन-
सारीं पुस्तकांच्या कपाटांत विजेचे पंखेही चाळू ठेवलेले असतात अशा प्रकारचे इलाज
अलिप्तग शहरी शक्य नाहींत, कारण येथें इलेक्ट्रिसिटी नाहीं; तरी बेळोबेळीं पुस्तकें
उन्हांत ठेवणें व त्यांना कोरळ्या हवेचा कांहीं तरी लाभ देणें इतकें तरी शक्य आहे.
पुस्तकांची कपाटें बेळोबेळीं साफ केली पाहिजेत. लाकडी कपाटापेक्षां तीन व.जून कांचेनें
मढविलेलीं स्टीलचीं कपाटें पुस्तकांच्या आयुर्मर्यादेच्या दृष्टीनें अधिक फायद्याची ठरतील.

सर्वांत मोठें शत्रू म्हणजे वाळवी व कसर (बुकवर्म) मुंबईस पुष्कळ पुस्तकें
'बुकवर्म'नें पीढलेलीं दिसतात. मुंबई बाहेर वाळवीची भीति तर अधिकच
आहे. निदान वर्षाकतूंच्या अखेरीस पुस्तकांना वाळवीची व कसरीची फार भीति असतें,

तेव्हां फार काळजी घेतली पाहिजे व उन्हाळ्यांत पुस्तकांची नीट उलथापालथ करून त्यांना उन्हाचा थोडा प्रसाद दिले पाहिजे. ज्या पुस्तकांना वाळवी किंवा कसर लागलेली आहे, अशीं पुस्तके निराळ्या कपाटांत ठेवून ती इतर कपाटांपासून दूर ठेवली पाहिजेत. त्रिन्वाय त्यांना केरोसिन पेट्रोलचा माराही बराच दिला पाहिजे.

पुस्तकालयासंबंधाने मला जे काही सांगायचे होते, ते आपणांस सांगितले. मी काही कोणत्याही पुस्तकालयाचा व्यवस्थापक किंवा कर्ता पुरुष नाही; व मला ह्या संबंधाने अधिकारवाणीने बोलतां येत नाही. साधारण जातीच्या पुस्तकालयांनी पुस्तकांच्या ज्या निरनिक्या मालिका आहेत त्यांचा भरणे करावा. प्रसिद्ध ग्रंथकर्ता कार्लोईल ह्याने म्हटले की, 'भविष्य कालची विश्वविद्यालये म्हणजे ग्रंथालये हीच होत.' रस्किनने आपल्या एका व्याख्यानांत 'सीसम अॅण्ड लिलीज' यांत 'महान ग्रंथ म्हणजे मानसिक शक्तीचे खाद्य' म्हणून वर्णन केले, व मिल्टनने तर मोठ्या ग्रंथाचे "the precious life blood of an author prolonged and kept on purpose for a life beyond life" असे वर्णन केले. बरील वचनांचा विचार करून सर जॉन ल्यबाक ह्यांनी 'आपल्या ग्रेझर्स ऑफ लाईफ' ह्या ग्रंथांत 'धी हंड्रेड बेस्ट बुक्स' - शंभर सर्वे तम पुस्तके - म्हणून एक मालिका प्रसिद्ध केली. व ते ग्रंथ प्रत्येक कुटुंबाने आपल्या खाजगी ग्रंथ संग्रहांत ठेवावे अशी शिफारस केली. लॉकच्या सल्ल्याप्रमाणे 'रटलेज् अॅण्ड को' ह्या कंपनीने आपली 'शंभर पुस्तकांची मालिका प्रसिद्ध केली, व त्यानंतर त्वरित 'जॉर्ज बेल अॅण्ड कंपनी' ह्यांनी आपली मालिका, 'कॅसल आणि कंपनी' ने आपली नॅशनल लायब्ररी 'मॅकमिलन'ची एलिमेंटरी क्लासिक्स, ऑक्सफर्ड प्रेसची वर्ल्ड क्लासिक्स सीरीज' अशा तऱ्हेच्या मालिका प्रसिद्ध होवू लागल्या. यांतल्या त्यांत अलिकडील Penguin or Pelican सीरीजमध्ये उत्कृष्ट ग्रंथांचा समावेश झालेला आहे ह्यांतील काही मालिका कौटुंबिक पुस्तकालयांसाठी नेयोजिल्या होत्या, काही शाळा वगैरे संस्थांच्या उपयोगार्थ होत्या.

अलिबागसारख्या ठिकाणी कौटुंबिक पुस्तकालये 'फॅमिली लायब्ररीज' थोड्याच असणार. येथील सार्वजनिक पुस्तकालय हेच येथील प्रत्येक स्त्री-पुरुषांचे कौटुंबिक पुस्तकालय आहे; ह्या दृष्टीने बरील वर्णिलेल्या मालिकांतील पुस्तके येथील पुस्तकालयांत प्रमुखाने असणे हे अवश्य आहे. युरोपमध्ये मोठमोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांत

एल्झीर क्लासिक्स, डेलिफायन क्लासिक्स, खॅन्थोस क्लासिक्स वगैरे दुर्मिळ झालेल्या व सोळाव्या ते अठराव्या शतकांत छापलेल्या पुस्तकांचा संग्रह असतो. असल्या संग्रहाकडे आपल्यासारख्या लहान पुस्तकालयाचा कटाक्ष असता कामा नये. तरी पण मराठी ग्रंथांची, समृद्धी असावी तशी नाही व पुस्तकांची किंमतही भारी नसते. तेव्हा मराठी नाट्य, कादंबऱ्या, काव्य वगैरे विषयांसंबंधी जी जी पुस्तके मिळवता येतील त्यांच्या जुन्या आवृत्त्या, तशाच नवीन [कारण विलायतेस विद्यमान ग्रंथकारांच्या मूळ आवृत्तीच्या प्रती शेंकडों रुपयाला एक अशा विकल्या जातात] ह्या सर्वांचा संग्रह जितका करिता येईल तितका करावा, अशी मी शिफारस करितो. अर्थात हस्तलिखितांचा संग्रह करणे ही गोष्ट आपल्या चिनुकल्या ग्रंथ संग्रहाच्या घेयांत येत नाही, तरी होता होईल तो संग्रह आपल्या पुस्तकांचा साठा ठेवणे हे स्वस्त किंमतीच्या पुस्तकांची खरेदी करण्यापेक्षा अधिक मोलाचे ठरेल आपल्या मराठी, गुजराती, कानडी वाङ्मयांतील काही ग्रंथ अगदीच किरकोळ आकाराचे, काहीतरी अगदी चोपडीबजा असे दिसतात. त्यांना नीट पुढा देवून रीबायंडिंग करणे ही गोष्टही आपल्या कर्तव्य क्षेत्रांत येते.

माझ्या अल्प समजुतीप्रमाणे मला आजच्या विषयासंबंधाने ज्या दोन गोष्टी सांगायच्या होत्या, त्या सांगितल्या. त्यांत काही दोष असल्यास आपण क्षमा करावी. माझ्या सारख्याला अध्यक्षपद देणे, हा आपलाच मोठा दोष आहे, तरी पण येथे येण्याने मला फार आनंद झाला व ह्या पुस्तकालयाला अशी सुंदर इमारत लाभली आहे. हे पाहून तर तो आनंद द्विगुणीत झाला. ह्या पुस्तकालयाची उत्तरोत्तर भरभराट होईल, अशी मला खात्री आहे, व ग्रंथांचा अधिक विस्तार झाला, तरी इमारतीचा विस्तार वाढविण्याला जागेचा आवकाश आहे, ही तर अधिक आनंदाची गोष्ट आहे. मी आपले आभार आधीच मानावयास पाहिजे होते. निदान आता तरी मानितो व आपली रजा घेतो

ग्रंथालय - संघ व त्यांचे कार्य

श्री. र. श. पारखी, ग्रंथपाल, फर्ग्यूसन कॉलेज ग्रंथालय, पुणे.

[सार्वजनिक वाचनालय अलिबाग, रौप्य महोत्सव, ता. ५।६ ऑक्टोबर १९४६ प्रसंगी कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघ स्थापनेच्या वेळचे (६।१०।४६) अध्यक्षीय भाषण]

प्रिय ग्रंथालय-प्रेमी बंधु भगिनीनो,

आज आपण जिल्हा ग्रंथालय चळवळीवर चर्चा करण्याकरिता येथे जमलो आहोत. ह्या सभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचा मला आज आपण जो मान देत आहात, ह्या बद्दल मी आपणा सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. महाराष्ट्रात जिल्हा वाचनालय-संघ स्थापन करण्याची कल्पना ही प्रथमच प्रसृत करण्याचा मान आपल्या कुलाबा जिल्हास मिळत आहे. अजूनपर्यंत जिल्हा वाचनालय संघ संबंध मुंबई प्रांतात कोठेही स्थापन झालेला नाही ही एक आपणांस मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. आपल्या वाचनालयांची संघटना करण्याकरता व आपल्या प्रांतात ग्रंथालयांचा प्रसार करण्याकरता असे संघ स्थापन करणे सध्या अगदी अवश्यक व अगत्याचे आहे. असे संघ आपल्या प्रांतातील ग्रंथालय चळवळीचे आधारस्तंभ होत.

या संचापासून आपली जीं उद्दीष्टे सफल होणार आहेत ती अशी :—

(१) प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या गरजेप्रमाणे त्याला हवी असलेली पुस्तके सुलभतेने मिळतील अशी योजना करणे.

(२) ज्यांना वाचनाची गोडी लागली नसेल अशांना ती लागवी म्हणून व्यवस्था करणे

(३) वाचकांची संख्या जशी वाढत जाईल, त्याप्रमाणे विविध प्रकारच्या प्रकाशनांची व्यवस्था करणे व त्यांचा पुरस्कार करणे.

(४) सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था. व उदार धनीक नागरिक यांचेकडून शक्य तितके द्रव्य मिळवून ग्रंथालयांच्या प्रसाराचे कार्य सुलभ करणे.

(५) अखिल जनतेच्या उपयुक्तेकरता गावोगावी ग्रंथालये व वाचनालये उघडण्याचे सुसंघटीत प्रयत्न करून ग्रंथालयांचे एक भक्कम जाळे निर्माण करणे.

श व अशा प्रकारचे ग्रंथालयांच्या चळवळीचे मुख्य हेतू असतात. जी ग्रंथालये एक-एका प्रासून अलग राहतात अथवा जी काही थोड्या निवडक वाचकांकरितांच चालविली जातात अथवा जी पुढील पिढीकरितां म्हणून ग्रंथसंग्रह जपून ठेवितात व सध्यांच्या पिढीतील वाचकांना खुळी नसतात, अशी ग्रंथालये कितीही मोठी व महत्त्वाची असली तरी त्यांचा अंतर्भाव ग्रंथालयांच्या चळवळीत होऊ शकत नाही. सध्या जशी ग्रंथालये स्थापन होत आहेत तशी पूर्वीही स्थापन होत होती. तरी सर्व देशांतील व राष्ट्रांतील ग्रंथालयांची चळवळ ही अगदी अलिकडीलच घटना आहे. तिचा उगम इंग्लंड व अमेरिका या देशांतून १ शतकापूर्वी झाला आणि युरोपांतील इतर देश व जपान या देशांत ३० वर्षापूर्वी झाला व तिला आतां कोठें आपल्या हिंदुस्थानांत सुरवात होत आहे. या विधानाला फक्त बडोदे संस्थान अपवाद आहे.

दशांत जेव्हा निरक्षराना साक्षर करण्याची व अशिक्षितांना सुशिक्षित करण्याची तीव्र आवश्यकता भासते व त्याबरोबरच प्रतिघडी जगांत ज्या उलाढाली चालू आहेत त्यांचो सोप्या भाषेत माहिती देणारी व अगदी अल्प किमतीत विकत मिळणारी पुस्तके, नियतकालिके व वर्तमानपत्रे सहज मिळू शकतात, तेव्हाच ग्रंथालयांच्या चळवळीला योग्य संधी मिळते. ती संधी आपल्या देशांत आतां निर्माण झालेली आहे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे.

अशा या सुसंधीच्या वेळीं सध्या चालू असलेली ग्रंथालये लोकप्रिय कशी होतील याकडेच आपण विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे. ग्रंथालयाची लोकप्रियता त्यांतील ग्रंथांची उपयुक्तता ज्या प्रमाणें वाढलेली असेल त्या प्रमाणांत वाढू शकते, म्हणून पुस्तकांची उपयुक्तता वाढविण्याकरितांच ग्रंथालयांची योजना केलेली असतें ही मूलभूत कल्पना चालक व वाचक यांचे मनावर बिबवण्याचे कार्य प्रथम बरेच जोमानें करावयास पाहिजे. पुस्तकांची उपयुक्तता वाढविणें म्हणजे त्यांच्या लेखकांनीं आपल्या जीविताचा अमूल्य काळ खर्चून त्यांत जें समाजउन्नती करितां उपयुक्त ज्ञान सांठविलेले असतें तें योग्य वाचकांचे नजरेस सहज येईल अशी व्यवस्था करणें व तें त्या वाचकांस भरपूर उपयोग करण्यास मिळेल अशी योजना करणें होय. या सर्वसाधारण विधानांत बऱ्याचशा गोष्टी अंतर्भूत आहेत. योग्य ग्रंथपालांची योजना, त्यांच्या सूचनेप्रमाणें जागेची, उपकरणांची व पुस्तकांची आणि अंतरव्यवस्थेची योजना व मांडणी आणि या सर्व गोष्टींना लागणाऱ्या खर्चाची योजना अशा विविध प्रश्नांचा बारकाईनें विचार करून योग्य साधनांनी युक्त अशा ग्रंथालये देशाच्या सर्व भागांतून जनतेच्या गरजेप्रमाणें स्थापन केली पाहिजेत.

सर्व प्रकारच्या मानव जातीच्या व्यवहारांत व व्यापारांत ग्रंथालयांचे स्थान फार उच्च आहे. कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक उन्नतीने व शिस्तपालनाचे मोजमाप त्या समाजानें आपल्या ग्रंथालयांची व्यवस्था कशी ठेवलेली आहे यावर अवलंबून आहे. ज्या समाजानें ग्रंथालय संस्थेची आबाळ केली आहे, ज्यानें ज्ञानमंदिराला जनसमुहापासून दूर लोटलें आहे; ज्याला हे ज्ञानमंदीर पोसणें म्हणजे पैशाचा अपव्यय करणें असें वाटतें, त्या समाजास रानटी समाज असेंच म्हटलें पाहिजे. त्याला समाज ही संज्ञा सुद्धां शोभणार नाही.

पुस्तकांनी उपयुक्ता बाढविण्याकरतां लहान मुलांच्या प्राथमिक शाळेपासूनच सुरवात झाली पाहिजे. मुलांना थोडें थोडें लिहितां वाचतां येऊं लागतांच, त्यांना स्वतःच्या आवडीचीं पुस्तकें उपलब्ध करून मनसोक्त वाचावयास मोकळीक दिली पाहिजे. त्यांना शिक्षकानें व ग्रंथपालानें सुरस व सचित्र पुस्तकांचे पुढें नेऊन त्यांतील उद्बोधक व मनोरंजक अशा गंमतीच्या गोष्टी सांगून त्या वाचावयास प्रवृत्त केले पाहिजे. शिक्षणाचा हा टप्पा जिनका उठावदारपणें पार पडेल, त्यावर मुलांच्या पुढील आगुष्यांतील वाचनाच्या गोडीची वाढ अवलंबून आहे. ज्याप्रमाणें सध्यां शिक्षणाच्या सुधारणेचा बारकाईनें विचार करण्यांत येत आहे; तसाच व त्याहून अधिक प्रमाणांत ग्रंथालयांचा प्रश्नही आपण हातांत घेतला पाहिजे. मुलांना शाळांतून स्वतंत्रपणें ग्रंथालयांचा म्हणजेच पर्यायानें संदर्भसाधनांचा व पुस्तकांचा उपयोग करून घेण्याची संवय सहज लागेल, अशी व्यवस्था सर्व शाळांतील ग्रंथालयातून व्हावयास हवी.

आमच्या ग्रंथालयांनील बहुतेक वाचकांना पुस्तकांच्या कपाटाजवळ जाऊन पुस्तकें निवडण्याचा वंटाळा असतो त्याचें कारण त्यांना तशी पुस्तकें निवडण्याची संवय नसते. तसेंच ग्रंथालयांतोळ ग्रंथ सूचीचा उपयोग करून घेणें सुद्धां कित्येक वाचकांना कंटाळवाणें वाटतें. वाचकांना स्वतंत्रपणें पुस्तकें निवडण्याची संवय लागावी म्हणून, प्रथमतः आमच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथांची रचना सुलभ व सोईची करावयास पाहिजे, ग्रंथाच्या विषयाचे फलक कपाटावर लावले पाहिजेत; वाचकांना कपाटाजवळ जाण्यास मोकळीक दिली पाहिजे. ग्रंथांच्या सूची वाचकांना पहाण्यास सोप्या वाटनील, अशा तयार केल्या पाहिजेत. ग्रंथालयांतील वातावरण शांत व प्रसन्न ठेवले पाहिजे ग्रंथालयांच्या वेळा वाचकांच्या सोईप्रमाणें ठेवावयास पाहिजेत. ग्रंथालयांतील एकंदर व्यवस्था इतकी नमुनेदार असावयास पाहिजे कीं, सर्व प्रकारच्या वाचकांच्या गरजा सुलभतेनें भागवतां याव्यात व वाचकांना वरचेवर आपल्या नित्याच्या आगुष्यांतील नाना तऱ्हेच्या अडचणी व नाना तऱ्हेचे प्रश्न सोडविण्यांस ग्रंथालय हें एक मोठें साधन आहे, असें वाटलें पाहिजे.

निरनिराळ्या खेळांची माहिती पाठ्यास मुलें येतील; एखादा वकील कायद्याचे कूटप्रश्न सोडविण्यास येईल; एखादा संशोधक एखाद्या महत्वाच्या विषयाचें संशोधन करावयास येईल, कोणी रिकामा वेळ घालविण्यास चुरचुरीत व मनोरंजक पुस्तकांची भागणी करील, अशा नाना तऱ्हेच्या वाचकांच्या मागण्या समाधानकारकपणें पुरविण्याचें कार्य आपल्या ग्रंथालयांना करतां आलें पाहिजे. तरच पुस्तकांचीं उपयुक्तता वाढूं शकेल.

मराठी ग्रंथालय संघानें सर्व ठिकाणच्या मराठी ग्रंथालयांची संघटना व संवर्धन करण्याचें कार्य हातीं घेतलें आहे. तें पार पाहण्यास जनतेने ह्या संघास सर्व प्रकारचें साहाय्य देऊन त्याच्या कार्यास प्रोत्साहन दिलें पाहिजे मुंबई सरकारने प्रांतांमध्ये ग्रंथालयांच्या सुधारणेकरतां जी योजना तयार केली आहे, ती जितक्या वेगाने व जितक्या जोरानें सुरू वेली जाईल, त्यावर मुंबई प्रांतातील ग्रंथालयांच्या सुधारणा बऱ्याचशा अवलंबून आहेत.

रावसाहेब रंगनाथन यांच्या अनुमानाप्रमाणें लोकसंख्येच्या मानानें सध्यां हिंदुस्थानात प्रत्येक मनुष्यागणिक एक शंभरांश पुस्तक सुद्धां उपलब्ध होईल किंवा नाहीं, याबद्दल शंका आहे त्याचप्रमाणें सध्यां अस्तित्वात असलेल्या ग्रंथालयांतून प्रतिवर्षी प्रत्येक मनुष्यागणिक निदान एक शंभरांश पुस्तक तरी वाचावयास दिले जातें किंवा नाहीं, याबद्दल सुद्धां खात्री देतां येणार नाही शंभर लोकांत एका व्यक्तीस सुद्धां उपयोगास येईल असें एखादें जवळपास ग्रंथालय अस्तित्वात नाही. शिवाय हिंदुस्थान प्रतिवर्षी प्रत्येक मनुष्यागणिक ग्रंथालयाप्रीत्यर्थ एक पैपेक्षां जास्त खर्च करीत नाहीं. इंग्लंड देश प्रत्येक मनुष्यागणिक १ रुपया खर्च करितो. व अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें २ रुपये खर्च करतात.

लोकामध्ये सध्यां ग्रंथालयांची वाढ व सुधारणा व्हावी, याबद्दल नुकती जाणीव हाऊं लागली आहे; परंतु त्यांच्या चळवळीला सक्रीय पाठबळ देण्यास अजून सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था व धनिक यांचें लक्ष नीटसें वेधलें गेलेलें नाहीं हा प्रश्न सध्यां आपल्या प्रांताचे लोकप्रिय पंत प्रधान व शिक्षणमंत्री मान्यवर श्रीमान् बाळासाहेब खेर यांनीं हातांत घेतला असून, तो सोडविण्याचे त्यांचे प्रयत्न मोठ्या उत्पुलकतेनें व बारकाईनें चालू आहेत ही आपणांस मोठी आनंदाची व अभिमानाची गोष्ट आहे.

अखिल भारतीय ग्रंथालय संघाची स्थापना झाल्याला आज १३ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. ह्या संघांत हिंदुस्थानांतील बहुतेक सर्व प्रमुख ग्रंथालये सामील झालेले आहेत आतांपर्यंत ह्या संघाने एकंदर सात अखिल भारतीय ग्रंथालय संमेलने हिंदुस्थानांतील प्रमुख शहरां भरवून, देशाच्या निरनिराळ्या भागांतील व निरनिराळ्या प्रकारच्या ग्रंथालयांच्या ग्रंथपालांना एकत्र आणण्याचा व त्यांना एकमेकांच्या अनुभवाचा लाभ मिळवून देण्याचा सुयोग आणला आहे. संघाने आतांपर्यंत प्रसिद्ध केलेले अहवाल व गेलीं चार वर्षे इंग्रजांत चालविलेले 'लायब्ररी बुलेटिन' नांवाचे नियतकालिक ही ह्या देशांतील ग्रंथालय चळवळीला ज्या ग्रंथपालांनी वाडून घेतले आहे, त्यांच्या व ह्या चळवळीला आस्थापूर्वक सहाय्य करणाऱ्या व त्यांच्याविषयी कळकळ बाळगणाऱ्या निरनिराळ्या पुढाऱ्यांच्या महत्त्वपूर्ण निबंधांनी व भाषणांनी भरलेली असल्यामुळे आपणा सर्वास ग्रंथालयांच्या प्रसाराचे कामी मार्गदर्शक आहेत.

रावसाहेब रंगनाथन यांनी तर आपल्या देशावर अनर्क्य असे बहुमोल उपकार करून ठेवले आहेत त्यांची (१) आतांपर्यंतच्या सर्व वर्गीकरण पद्धतीमध्ये उत्कृष्ट अशी ठरलेली 'द्विविध वर्गीकरण पद्धति' (२) जगांतील ग्रंथालय चळवळ व ग्रंथालय व्यवसाय यांच्या इतिहासाचे मनोरंजक वर्णन करणारा त्यांचा "ग्रंथालयांची पांच तत्त्वे" या नांवाचा अद्वितीय ग्रंथ, (३) अर्वाचीन ग्रंथालयांच्या सूचींच्या आतांपर्यंत उपलब्ध असलेल्या नियम संग्रहांचा पूर्ण अभ्यास करून ज्या नियमांची सध्यां विशेष उणीव भासत होती, असे "वर्ग-सूची" चे नियम प्रथमच तयार करून भरपूर उदाहरणांसहित प्रसिद्ध केलेला "वर्ग-सूचि-नियम" ग्रंथ, तसेच (४) सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांचे नियंत्रण सुसूत्रपणे व अगदी नियमबद्ध चालवे म्हणून तयार केलेला "ग्रंथालय कारभारान्ना" विस्तृत ग्रंथ, (५) ग्रंथालयांतील संदर्भकार्य व सूचिकार्य यांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करणारे दोन उत्कृष्ट ग्रंथ व (६) ग्रंथपालांना निरनिराळ्या पद्धतीने उपयोगी पद्धतारे ६-७ ग्रंथ व ग्रंथालय व्यवसायावरील आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेले याचे हजारों लेख, हे पाहिले म्हणजे आपणांस एवढा मोठा आंतरराष्ट्रीय मान्यता मेळविलेला व आपल्या देशांतील ग्रंथालय व्यवसायाला योग्य वळण लावणारा अद्वितीय ग्रंथपाल लाभल्याबद्दल आत्यंतिक आनंद व अभिमान वाटतो व अशा ग्रंथपालाच्या मार्गदर्शनाचा फायदा आपण पुरेपूर करून घेतला पाहिजे, असे कोणासही वाटल्यावाचून

आपल्या दशांत प्रांतीय ग्रंथालय संघ इ. स. १९२० पासून हळूहळू स्थापन होत आहेत व सरकारचे व जनतेचे त्यांना चांगलेसे सहाय्य नसलें तरी त्यांनी आपले कार्य अल्प प्रमाणांत कां होईना चालू ठेवले आहे.

भारतीय ग्रंथालय चळवळीचे उगमस्थान बडोदें संस्थान होय. तेथें इ. स. १९०७ पासून राजाश्रयाखाली मोफत ग्रंथालयांच्या स्थापनेला सुरवात झाली. त्या संस्थानाचे साहित्यप्रेमी व विद्याभिलाषी अधिपती कै. सयाजीराव महाराज यांनी त्या वर्षापासून संस्थानात ग्रंथालयांचा प्रसार पश्चिमात्य देशांतील ग्रंथालयांच्या धर्तीवर सुरू केला व आतांपर्यंत त्या संस्थानांतील ग्रंथालयांची वाढ व सुधारणा प्रशंसनीय-पणें चाललेली आहे, हें सर्वश्रुतच आहे.

पंजाब प्रांतात ग्रंथालयाच्या चळवळीला इ. स. १९१५ मध्ये सुरवात झाली. त्याचें बरेचसे श्रेय पंजाब विश्वविद्यालयाचे त्या वेळेचे अमेरिकन ग्रंथपाल श्री. डिकीन्सन् याना आहे. त्यांचे 'पंजाब लायब्ररी प्रायमर' हें पुस्तक फार उपयुक्त आहे.

इ. स. १९१९ मध्ये मद्रास येथें बडोद्याचे विद्वान व लोकप्रिय ग्रंथालयप्रमुख कै. रा. रा. कुडाळकर यांचे अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय सार्वजनिक ग्रंथालय परिषद भरली होती. त्या वेळेपासून सार्वजनिक ग्रंथालय अखिल भारतीय व प्रांतीय परिषदा भरण्यास सुरवात झाली. इ. स. १९२१ मध्ये साहित्यसम्राट श्री. रा. रा. तात्यासाहेब केळकर यांच्या मार्गदर्शनखाली महाराष्ट्र ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली व त्याच वर्षी नेकनामदार बाबासाहेब जयकर यांचे अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्रातील ग्रंथालये व वाचनालये यांची परिषद पुणें येथें भरली. यानंतर दुसरी परिषद पुणें येथेच सन १९२६ मध्ये नामदार केशवराव, दक्षिण हैदराबाद यांचे अध्यक्षतेखाली भरली होती. ता. १५ नोव्हेंबर १९३५ रोजी पुणें ग्रंथालय संघाची स्थापना करण्यात आली. व त्या संघातर्फे ता. २५ नोव्हेंबर १९३५ रोजी अॅन्ड्यू कॉर्नेजी यांच्या शतसंवत्सरीक उत्सवानिमित्त पुण्यांतील ग्रंथालयांचें एक छोटेसे संम्मेलन भरविण्यांत आले होतें.

तेव्हांपासून इ. स. १९४४ पर्यंत ह्या संघास फारसें कार्य करितां आलें नाहीं. इ. स. १९४४ चे डिसेंबर महिन्यांत रावसाहेब रंगनाथन् पुण्यास आले होते, व त्यांनी ग्रंथालयांच्या महत्त्वाविषयीं कांहीं सुश्राव्य व्याख्यानें दिनी. त्या नंतर या संघाचे कार्य पुन्हां जोमानें सुरू करण्यांत अलें व आतां ह्या संघाच्या सभा बरेचेवर होत असून, पुण्यांतील ग्रंथालयांचे संघटन करण्याचे कार्य ह्या संघ उत्तमप्रकारें करीत आहे.

मुंबई विश्वविद्यालयाचे बिद्वान ग्रंथपाल डॉ. पु. म. जोशी यांनी इ. स. १९३६ मध्ये त्या ग्रंथालयाची जबाबदारी हाती घेतल्यापासून त्या ग्रंथालयाची बरीच सुधारणा घडवून आणली आहे. भारतीय ग्रंथालय संघाचे ते एक उपाध्यक्ष आहेत. हिंदुस्थानांतील व मुंबई इलाख्यांतील ग्रंथालयांच्या चळवळीला त्यांचे वारंवार चांगले प्रोत्साहक मार्गदर्शन मिळत आहे. मुंबई सरकारच्या मुंबई ग्रंथालय उत्कर्ष समितीच्या कामांत त्यांनी बारकाईने लक्ष घातले होते. त्यांचे नियंत्रणाखाली मुंबई विश्वविद्यालयामध्ये गेली चार वर्षे ग्रंथालय शिक्षणाचे वर्ग चालविले आहेत ग्रंथालय शास्त्रावर महाराष्ट्रांत लहान-मोठी बरीच पुस्तके प्रसिद्ध व्हावीत म्हणून त्यांनी कै. खुश्रु तारापुरवाला नांवाचा फंड जमा केला आहे व त्या फंडांतून होतकरू ग्रंथकारांना मदत करण्याची योजना केलेली आहे या योजनेतर्फे नुकतीच चार पुस्तके प्रसिद्ध झालेली आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा उपयोग आपणा सर्वास विशेष होणार आहे

इ. स. १९१९ पासून इ. स. १९३३ पर्यंत हिंदुस्थानांत अखिल भारतीय स्वरूपाची तीन संमेलने भरली होती. त्यापैकी एक १९२३ साली बेशवाडा (आंध्रप्रांत) येथे भरले होते दुसरे १९२७ च्या डिसेंबरमध्ये मुंबई येथे भरले होते. त्यानंतर इ. स. १९२८ मध्ये नाशीपूरचे राजेसाहेब यांचे अध्यक्षतेखाली भरले होते; व इ. स. १९३० च्या डिसेंबरमध्ये बडोद्याचे त्या वेळेचे उत्साही व लोकप्रिय ग्रंथालय प्रमुख श्री न्यूटन मोहनदत्त यांचे अध्यक्षतेखाली, अखिल आशिया शिक्षण परिषदेची ग्रंथालय शाखा परिषद् म्हणून काशी येथे भरली होती त्यावेळी त्या परिषदेचे चिटणीस रावसाहेब रंगनाथन् होते व त्यांनी त्या परिषदेत वाचण्याकरिता जे निबंध आले होते ते सर्व एका स्वतंत्र पुस्तकांत छापून परिषदेतर्फे संपादन करून प्रसिद्ध केले आहेत.

इ. स. १९४२ मध्ये मुंबईस जेव्हां अखिल भारतीय ग्रंथालय परिषद् भरली हो ती त्यावेळी डॉ. जोशी यांच्या प्रोत्साहनाने एक मुंबई ग्रंथालय संघ स्थापन झाला आहे त्याच्या कार्याला योग्य चालना देण्याचे कार्य आपण सर्वांनी हाती घेतले पाहिजे.

रावसाहेब रंगनाथन् यांचे प्रोत्साहनाने इ. स. १९२८ मध्ये मद्रास ग्रंथालय संघाची स्थापना झाल्यापासून त्या संघाचे ग्रंथालयांच्या संघटनेचे व प्रसाराचे कार्य अखंडागणे चालू आहे व सध्या मद्रास इलाख्यांत ग्रंथालयांच्या चळवळीचे कार्य या संस्थेच्या नेतृत्वाखाली उत्तम प्रकारे चालू आहे.

इ. स. १९४२ मध्ये कोचीन व त्रावणकोर या दोन संस्थानांत ग्रंथालयांचा प्रसार संघट्टीत रीतीने व्हावा म्हणून केरळ ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली. बिहार, दिल्ली, मध्य हिंदुस्थान व मध्यप्रांत येथेही अलीकडे ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली. आहे. ह्या सर्व घडामोडीमुळे आतां ग्रंथालयांच्या चळवळीला आपल्या देशांत एक नवचैतन्य निर्माण झाल्यासारखे आहे व म्हणून आतां आपण लवकरच ग्रंथालयांचा कायदा प्रांतांप्रतांतून जारी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

ग्रंथालयांच्या कायद्याचा मसुदा रावसाहेब रंगनाथन् यांनी इ. स. १९३० मध्येच तयार करून ठेवला आहे. इ. स. १९३१ मध्ये बंगाल ग्रंथालय समितीच्या अध्यक्षानी श्री. रंगनाथन् यांनी तयार केलेला सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या कायद्याचा मसुदा बंगालच्या वरिष्ठ विधिमंडळांत मांडण्याचा प्रयत्न केला होता परंतु त्यांतील कलमे सरकारास बंधनकारक अशी वाटल्यामुळे तो मांडण्यास त्यांना परवानगी मिळाली नाही.

नंतर हा मसुदा मद्रास प्रांतास लागू केला जावा, म्हणून मद्रास ग्रंथालय समितीने इ. स. १९३३ मध्ये शंभर स्थानिक संस्थांच्या सम्मतिने वरिष्ठ विधिमंडळांत तो मांडला व त्या करितां निवडलेल्या समितीच्या टप्प्यांतून तो मान्यतेकरितां विधिमंडळापुढेही आला होता; परंतु १९३५ च्या हिंदुस्थान सरकारच्या राज्यव्यवस्थेच्या नवीन कायद्याअन्वये जुने विधिमंडळ विसर्जन पावून, नवीन विधिमंडळ निर्माण झाल्यामुळे तो मसुदा तसाच स्थागित राहिला. इ. स. १९३६ मध्ये रावबहादुर बोले यांनी मुंबई इलाखा वाचनालय कायद्याचा मसुदा वरिष्ठ विधिमंडळांत मांडण्यास परवानगी मागितली होती; परंतु त्याचा पुढे कांहींच विचार करण्यांत आला नाहीं हे असे जे नानातन्हेचे अडथळे आपल्या ग्रंथालय चळवळीमध्ये येत आले आहेत, त्यामुळे आपण ग्रंथालयांच्या सुधारणांबाबत बाह्य जगाच्या मार्गे अदमासे एक शतक आहेत, ही आपणांस फार कमीपणा आणणारी गोष्ट आहे.

शिक्षणाला वाचनाची जोड पाहिजे; इतकेच नव्हेतर वर्गातील शिक्षण हें नुसतें मार्ग-दर्शन-पर असतें व पुढील बरेचसे ज्ञान संपादन वाचनाल्यांत करावयाचें असतें, याबद्दल विचार आपल्या शिक्षण संस्थांतून क्वचितच केला जातो. ग्रंथालयांचे काम करण्यास स्वतंत्र व लायक ग्रंथपाल आपल्या बहुतेक शाळांतून नसतो. ग्रंथालयांच्या कामाची नीटशी माहिती नसेल, अज्ञा एखाद्या शिक्षकाला अगर

कारकुनाला रोज दोन तीन तास कसेंबसे ग्रंथालयाचे काम करण्यास सांगितले जाते. त्यामुळे तेथील काम जसे व्यवस्थितपणे व उठावदारपणे व्हावयास हवे तसे तें होत नाही. सार्वजनिक ग्रंथालयांतूनसुद्धा आतांपर्यंत या प्रश्नाकडे बरेचसे दुर्लक्ष केले गेले आहे.

आपलीं ग्रंथालये व वाचनालये लोकांच्या टीकेस पात्र होण्याची बरीचशीं कारणे आपल्या सर्वास विदीतच आहेत. आजवर आपण ग्रंथालयाचे चांगले नियंत्रण म्हणजे काय व तें कसे गेले जाईल यांचा विचारच केलेला नाही. ग्रंथालयांतील पुस्तके बहुसंख्येने वारंवार हरवणे, ग्रंथालयातील कित्येक पुस्तकांची नोंद मुळी केलेलीच नसणे; त्यांच्या याद्या कित्येक ग्रंथालयात केलेल्या नसणे, कित्येकांत त्या केलेल्या असल्या तरी सर्वमान्य पद्धतीने न केलेल्या व त्यामुळे संदर्भास निरुपयोगी अशा असणे; घरी वाचावयास दिलेल्या पुस्तकाची नोंद संदर्भाच्या दृष्टीने सोयीची अशी केलेली नसणे ..... अशा अनेक प्रकारच्या अव्यवस्थीत कामामुळे आपल्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रहांची वाढ नीट होत नाही व आहेत त्या पुस्तकांची उपयुक्तता वाढविण्यास योग्य असे उपाय योजले जात नाहीत.

यापुढे आपणांस पुस्तकांची उपयुक्तता वाढविण्याचे दृष्टीने अनेक उपाय योजले पाहिजेत. वाचनालयांतील कपाटाची दारे व कुलपे काढून टाकून त्यातील पुस्तके स्वतंत्रपणे शोधण्यास वाचकांना मोकळीक दिली पाहिजे. इतकेच नव्हे तर काहीं वाचक तसा संकोच करीत असतील अथवा अशा सवलतीची उपयुक्तता कित्येकांना पटली नसेल तर त्यांचा संकोच नाहीसा करून त्यांना प्रत्यक्ष कपाटांतून पुस्तके निवडल्यामुळे किती तरां फायदे होतात हे समजावून सांगितले पाहिजे. वाचकांना अशी सवलत दिली तर ग्रंथालयांतील पुस्तके नाहीशी होण्याचे प्रमाण बरेच व ढेल अशी भीती कित्येकांस वाटते; परंतु इंग्लंड, अमेरिका, सोव्हिएट रशिया वगैरे प्रमुख देशांतील ग्रंथालयांचा अनुभव अगदी उलट आहे. त्यांचा अनुभव असा आहे की, आपण वाचकांना जितक्या ज्यास्त सवलती देतो व त्यांचेकरितां ग्रंथालयांतून जितक्या ज्यास्त सोयी वाढवितो तितके ग्रंथालयांतील पुस्तके नाहिले होण्याचे प्रमाण हळूहळू कमी होत जाते तेथे वाचकांना कपाटांतून पुस्तके पाहण्यास मोकळीक देतात, व त्याचबरोबर त्यांना पुस्तके निवडण्यास व संदर्भ पाहण्यास मदत करण्याकरितां तेथे फिरते संदर्भ मदतनीस (Reference assistant) अथवा संदर्भ मार्गदर्शक (Reference adviser) असतात. त्यांच्या विषयी वाचकांना विशेष आदर वाटतो व त्यांची संग्रहालयांत सारखी हालचाल चालू

असतें. त्यामुळें त्यांच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथ नाहिसे होण्यास वाचक मिळत नाहीं. शिवाय मुख्य दरवाजातून आंत येताना कोणाही वाचकास एखाद्या वहीशिवाय कोणतेही सामान आंत नेऊ दिले जात नाहीं; व घरीं वाचावयास यावयाची पुस्तकें वाचक ग्रंथालयांतून बाहेर जावयास निघतात त्याच वेळीं दिली जातात. पुस्तकें नियमित परत येतील याबद्दल विशेष काळजी घेतली जाते, तेथील ग्रंथालयांतून कोणीही वाचक प्रमाणाबाहेर व बेमुदत अशी पुस्तके नेऊच शकत नाहीं. आमच्या ग्रंथालयांतून याबाबतीत फारच गोंधळ चाललेला असतो. कित्येक वाचक आपणास वाटेल तितकीं पुस्तकें घरीं नेण्याची सुभा असल्यामुळें वेळोवेळीं प्रमाणाबाहेर पुस्तकें नेतात; त्यांतील बरीचशीं पुस्तकें त्यांचे जवळून त्यांची खेद्दी मंडळी घेऊन जातात व या नेलेल्या पुस्तकांची नोंद केलेली नसल्यामुळे नाना तऱ्हेचे अनर्थ उद्भवतात. या वरून आपण इतकेंच लक्षांत ठेवाययाचें की ग्रंथालयांतील व्यवस्था चोख असेल तर पुस्तकें हरवण्याची शक्यताही त्या प्रमाणांत कमी असूं शकेल.

वाचकांस कपाटांतून पुस्तकें निवडण्यास मोकळीक दिली तर साहजीकपणेंच कपाटांतील पुस्तकांची रचना वाचकाना; सोयीची वाटेल अशीच ठेवली पाहिजे. ती योग्य होण्यास पुस्तकांचे वर्गीकरण सर्वमान्य अशा वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणें करणें सोयीचें आहे. या नंतर वाचकांना ग्रंथालयांत असलेली, परंतु तेथून बाहेर वाचावयास गेलेली पुस्तकें असतात त्यांची माहिती सुलभतेनें मिळावी व तसेंच ते ज्या विषयांची पुस्तकें पहात असतील त्या विषयांवर इतर विषयांतील पुस्तकांतून कांहीं महत्त्वाचे संदर्भ आलेले असले तर ते दाखविण्यास (१) वर्ग-सूची, (२) ग्रंथकारनाम सूची, (३) ग्रंथनाम सूची, (४) विषयनाम सूची, व (५) आणखी निरनिराळ्या संदर्भ सुलभता वाढविण्यास लागणाऱ्या स्वतंत्र संदर्भ सूची..... अशा सर्व प्रकारच्या सूची शास्त्रीय पद्धतीनें लायक अशाच ग्रंथपालाकडून करून घेतल्या पाहिजेत. वाचक ग्रंथालयांत येतांच त्यांचे स्वागत करण्यास व ग्रंथालयांतील त्यांचेकरितां केलेल्या सोयी व व्यवस्था त्यांना समजावून सांगण्याकरितां एक लोकप्रियतेस पात्र होण्यास समर्थ असा संदर्भशोध-निपूण मदतनीस अथवा मार्गदर्शक असला पाहिजे. ग्रंथालयांतील नियत-कालिकांतील वेळोवेळीं निरनिराळ्या विषयांवर येणाऱ्या लेखांची सूची सुद्धा तयार ठेवणें अगत्याचें आहे अशा नानाप्रकारच्या सोयी वाचकांकरितांच आपल्या ग्रंथालयांतून ठेवल्या तर पुढील दहा वर्षांत आपलीं ग्रंथालये कोणत्याही पुढारलेल्या राष्ट्राच्या बरोबरीस येण्यास

कठीण जाणार नाही; व आपल्या ग्रंथालयांतील बहुतेक पुस्तकांच्या वाचनाची व ग्रंथालयांत आपला बराच काळ घालविण्याची संवय अधिक अधिक लागू शकेल. हें सध्यां आपणास स्वप्रवत भासतें आहे; परंतु सध्यां आपल्या प्रांताच्या लोकप्रिय व प्रातिनिधीक सरकारनें ग्रंथालयांचा प्रसार करण्याकरिता मुंबईस केंद्रीय ग्रंथालय व पुण्यास महाराष्ट्राचें प्रांतीय ग्रंथालय, धारवाडास कर्नाटकचें प्रांतीय ग्रंथालय, अहमदाबादेस गुजराथचे अशी स्थापण्याचा उपक्रम सुरू केल्यामुळे आपणास आतां आपल्या प्रांतांत ग्रंथालयांची वाढ व सुधारणा होण्याची विशेष आशा वाटत असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. सरकारचा हा स्तुत्य प्रयत्न यशस्वी होण्यास जनतेंतील ग्रंथालयप्रेमी लोक पुढें आले पाहिजेत व त्यांनीं जिह्यांतून ग्रंथालय-संघ स्थापून जिल्ह्यांच्या मुख्य शहरांतील व तालुक्यांच्या मुख्य गांवांतील ग्रंथालये व वाचनालयेही सुसंघटित व सुनियंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे ही ग्रंथालयांची साखळी आपणास खेडेगांवांपर्यंत पोचवावयाची आहे. व आपले मुख्य कर्तव्य आपल्या खेडेगांवांतील बांधवांना वाचनाची गोडी लावून त्यांना बाह्य जगाच्या उगळाली सहज समजाव्यात व त्यांची दृष्टी व्यापक व्हावी म्हणून निरनिराळीं पुस्तकें व वर्तमानपत्रे वाचण्याची संवय लावली पाहिजे हें होय. आज आपले सरकार खेडेगांवांतून वाचनालये उघडण्यास अगदीं उत्सुक आहे. अगदीं लहान लहान खेडीं असतील तेथील नागरिकांनीं जर प्रतिवर्षीं रु. २५ जमा केलें तर सरकार तितकीच रक्कम मदत म्हणून त्यांना प्रतिवर्षीं देण्यास तयार आहे. एक हजारावर वस्ती असलेल्या खेड्या ला रु. १००, २००० ते ५००० पर्यंत वस्तीच्या गांवाला रु. १५०, ५००० पेक्षां जास्त वस्तीच्या गांवाला रु. ५००, तालुक्याच्या मुख्य गांवाला सुरवातीला ५०० रु. व पुढें ज्यास्तीत ज्यास्त रु. १०००, जिल्ह्याच्या शहराला सुरवातीला रु. ३००० व पुढें ज्यास्तीत रु. ६००० याप्रमाणें निरनिराळ्या ग्रंथालयांना मदत देण्याचें सरकारनें ठरविलें आहे. सरकारनें ही जी योजना आखली आहे त्यांत पुढें कारणपरत्वे फरक करावा लागेल याची सरकारला पूर्ण जाणीव आहे आपण फक्त सध्यां सरकारचें लक्ष ह्या महत्त्वाच्या कार्याकडे केद्रित झालेलें आहे हें पाहून लागोपाठ ग्रंथालये व वाचनालये उघडण्याकरितां जिल्हानिहाय व तालुकानिहाय ग्रंथालय संघ स्थापन करून आपल्या बांधवामध्ये या कार्याचें महत्त्व पटवून त्यांना गांवोगांवी वाचनालये उघडण्यास प्रोत्साहन दिलें पाहिजे. तसेंच नगर पालिका व लोकल बोर्डे ह्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून सरकारप्रमाणेंच मदत मिळविण्याची खटपट विशेष जोमानें करावयास पाहिजे. हें कार्य जसें प्रांतीय सरकारचें आहे तसेंच ते स्थानिक स्वराज्य संस्थांचेही आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रांतीय सरकार व जनता यांची प्रंथालयांच्या प्रचाराच्याबाबतीत एकी जितकी त्वरीत घडून येईल तितकी आपल्या प्रांतांत प्रंथालयांच्या प्रचाराला चांगली मदत होईल व लवकरच आपणांस प्रंथालयांचा कायदा देखील आपल्या प्रांतांत, जारी करून घेतां येईल. या कायद्यान्वये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रजेच्या उत्पन्नावर ठराबिक प्रमाणांत प्रंथालय कर अथवा पट्टी बसविण्याचा अधिकार देवून त्यांच्या अधिकाराच्या कक्षेन येणाऱ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या गावीं प्रंथालये उघडून त्यांचा उपयोग जनतेला विनामुल्य करून देण्याची जबाबदारी येते. या काम्यामुळे, आपले अनेक तऱ्हेचे फायदे होणार आहेत प्रंथालयांचा व त्यांतील साहित्याचा उपयोग योग्य रितीने केला जावा म्हणून या कायद्यांत कांहीं नियम केले जातात व त्या अन्वये वागण्याचे बंधन घाचकांवर घातलेले असते त्याचे उल्लंघन करणारास प्रंथालयांत येण्याची मनाई करण्याचा व इतर कायदेशीर इलाज करण्याचा अधिकार स्थानिक अधिकारी मंडळाला असतो.

मध्यवर्ती-प्रंथालय-अधिकारी-मंडळ निरनिराळ्या प्रंथालयांमध्ये समानता व सहकार्य घडवून आणण्याकरिता एक माहिती खाते (Information Bureau) नेमते. हे खाते सर्व प्रंथालयांतील ग्रंथ-संग्रहाची एक संकलित सूची संदर्भाकरिता ठेवते; व निरनिराळ्या प्रंथालयांतून गांवोगावीं ग्रंथांच्या देवघेवी करते. गरजूंना अवश्यक बाब्यानीन माहिती पुरविते. प्रंथालयांची प्रसिद्धी वाढविते, निरनिराळ्या विषयांवर सूची तयार करते; प्रंथालयांच्या कामांत सुधारणा घडवून आणते. ग्रंथपालांना प्रंथालय शाखांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था करते व प्रंथालयांच्या पुरस्कारार्थ करावी लागणारी सर्व कामे करते. या कायद्यामुळे प्रत्येक नागरिकाला पाहिजे असलेले पुस्तक व इतर साहित्य घरपोच मिळण्याची व्यवस्था करिता येते, व अगदीं अल्पसंख्यांत बहुसंख्य जनतेला आवडीचे निबडक बाब्याथ पुरविण्याचे व समाजाची ज्ञानलालसा वाढावण्याचे व ती भागविण्याचे उज्वल कार्य उत्तम प्रकारे सिद्धीस नेता येते. हे कार्य एकेकट्या प्रंथालयांना स्वतंत्रपणे समाधानकारक रितीने करिता येणे शक्य नाही.

राबसाहेब रंगनाथन यांनी नुकतीच एक अखिल भारताकरिता “ राष्ट्रीय प्रंथालय योजना ” तयार केली आहे त्या योजनेप्रमाणे आणखी तीस वर्षांनी म्हणजे इ. स. १९७६ मध्ये हिंदुस्थानांतील प्रंथालयांची एक मक्रम साखळी तयार होणार आहे त्यासाखळी प्रमाणे (१) दिल्ली येथे एक विशाल व व्यापक स्वरूपाचे राष्ट्रीय केंद्र प्रंथालय (National Central Library) (२) २७ प्रांतीय केंद्र प्रंथालये

(Provincial Central Libraries) (३) १०० प्रांतीय शाखा प्रंथालये व त्यांच्या ५००० शाखा (४) ५०० जिल्हा केंद्र प्रंथालये व त्यांच्या ५००० शाखा. शिवाय नानाविध शिक्षण संस्थांची, संशोधन संस्थांची, निरनिराळ्या व्यवसायांची, सरकारी निरनिराळ्या खात्यांची, अशी अनेक प्रंथालये असतील.

या प्रंथालयांवर वार्षिक खर्च २४ कोटी रुपये होईल, पैकीं (१) एक कोट राष्ट्रीय केंद्र प्रंथालयांवर (२) २० कोटी सर्व प्रांतांतील सार्वजनिक प्रंथालयांवर (३) १ कोट भिन्न व्यवसायांची व सरकारी खात्यांची प्रंथालये यांचेवर (४) २ कोटी शिक्षण संस्थांच्या प्रंथालयांना द्याव्या लागणाऱ्या मदतीकरिता, हे रावसाहेब रंगनाथन यांचे स्वप्न खरे करण्याचा निश्चय आपण सर्वांनी आतांच केला पाहिजे. आपल्या देशांत जेथे जेथे लक्षाधीश व कोट्याधीश उदार धनिक असतील ते प्रंथालयांच्या प्रसाराकरिता सढळ हातानें मदत करण्यास पुढें येतील तर आपल्या देशाच्या उर्जितावस्थेचा काळ खरोखरच समीप आला आहे असें म्हणावे लागेल. आमच्या लक्ष्मीपतीनी या बाबतींत जग प्रसिद्ध अब्जाधीश [Andru Karneji] अॅन्ड्र्यू कार्नेजी यांचें आदर्श उदाहरण डोळ्यापुढें ठेविल्यास कितीतरी पटीनें व अगदीं अविलंबितपणें आपल्या प्रंथालयांच्या प्रचाराचा प्रश्न सहज रितीनें सुटेल ! इंग्लंड व अमेरिका येथील प्रंथालयांच्या प्रसाराकरितां कार्नेजीनें एकंदर १०० कोटी रुपयांच्या देणग्या दिल्या आहेत.

बंधू भगिनीनी आपण माझे भाषण शांतपणें ऐकलेंत याबद्दल मी आपलें मनःपूर्वक आभार मानतो व आरल्या आवडत्या सार्वजनिक बाचनालयांची उत्तरोत्तर चांगली भरभराट होवो, अशी सदिच्छा व्यक्त करून मी आपले भाषण संपवितो.

जिल्हा रायगड

श्री. अ. का. प्रियोळकर, B. A.

[ता. १ जानेवारी १९४८ रोजी, गोरेगांव, जि. कुलाबा येथे भरलेल्या १ व्या कुलाबा जिल्हा वाचनालय परिषदेच्या वेळचे अध्यक्षीय भाषण]

आपल्या जिल्ह्याच्या या पहिल्या ग्रंथालय-परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी माझी योजना करून आपण जो माझा सन्मान केलात त्याबद्दल आपले आभार मानणें मीं माझे कर्तव्य समजतों. आपल्या जिल्ह्यात मी हा पहिल्यानेच पाऊल ठेवीत आहे. आपल्या जिल्ह्यासंबंधी मला जे काय थोडें ज्ञान असेल तें केवळ पुस्तकें किंवा नकाशे अशा द्वारानें झालेले प्रत्यक्ष असा परिचय मुळींच नाही येथील स्थानिक परिस्थिति, लोकांमधील साक्षरता व आर्थिक व बौद्धिक तयारी वगैरे गोष्टींची जर मला विशेष माहिती असती तर कदाचित् मी आपणास आत्मविश्वासपूर्वक मार्गदर्शन करूं शकलों असतों. आपल्या कुलाबा जिल्ह्यांतच जन्म घेऊन बाहेर प्रतिष्ठेला पोचलेल्या एकाद्या विद्वानाची जर माझ्या जागी आपण निवड केली असती तर त्याचा आपणांस जास्त उपयोग झाला असता अशा सुपुत्रांची आपल्या कुलाबा जिल्ह्याला वाण नाही आपल्या जिल्ह्यानेच काय, पण महाराष्ट्रांनं किंबहुना साऱ्या हिंदुस्थानने ज्यांच्या संबंधी अभिमान बाळगावा, असे बुद्धिमान व प्रेमळ गृहस्थ सर चिंतामण देशमुख हे आपल्या कुलाबा जिल्ह्यांतील तळें गांवांतील आहेत. रिझर्व बँकेचे ते गव्हर्नर आहेत एवढ्या स्थानमहात्म्यावरून त्यांची मी योग्यता ठरवीत नाही. परंतु त्यांचा व माझा जो अल्प-स्वल्प परिचय आहे त्यावरून त्यांची ग्रंथांसंबंधी आवड व लोकहिताविषयी निस्सीम तळमळ मीं जाणूं शकतों त्यांच्यामध्ये आहे त्यापेक्षा जर कमी विनय किंवा भीडस्तपणा असता तर त्यांचा समाजाला व सार्वजनिक कार्याला फायदा झाला असता. माणूस केवढ्याही मोठ्या योग्यतेला चढला तरी तो जननी व जन्मभूमी याच्या संवेला नेहमीच तयार असणार. सर चिंतामणानंतर मला नांव आठवले ते महामहोग्याभ्याय दत्तो वामन पोतदारांचे दत्तोपंत हे मूळ आपल्या महाड तालुक्यांतील बिरवाडी गांवचे आहेत हे आपल्यापैकीं पुष्कळांना ठाऊक असेल. महाराष्ट्रांत जे चार दोन निष्ठावंत ग्रंथ संग्रहाक आहेत, त्यापैकीं जुन्यांतले जुनें माझ्या माहितीप्रमाणें पोतदार आहेत. पुण्याला तुम्ही त्यांच्या घरी गेला म्हणजे मुंबईच्या चौर बाजारांत प्रवेश केल्यासारखें तुम्हांला वाटेल, पण त्याच्या संग्रहापैकीं एकादें पुस्तक आपणांस हवें असलें तर तें आपणांस पाहवयास सांपडेलच अशी मात्र बिलकूल खात्री मला देतां येत नाही !

ग्रंथालय शास्त्रांचा आधुनिक पद्धतीने ज्यांनी अभ्यास केलेला आहे व या शास्त्रांतील प्राज्ञतेचा गरगरीत टिळा ज्यांच्या कपाळाला लागलेला आहे अशापैकी 'डिप-लिबां' चीही आपल्यामध्ये उणीव नाही मुंबई शहरामध्ये अमेरिकन सरकारने जें ग्रंथालय स्थापन केलें आहे त्याचे सहकारी-ग्रंथी श्रीयुत ना म. केतकर किंवा आपल्या संघाचे एक उपाध्यक्ष श्रीयुत वि. गो. फाटक, हे मुंबई विश्वविद्यालयाचे भाषाशास्त्रविशारद तथा ग्रंथशास्त्रविशारदही आहेत. मद्रास युनिव्हर्सिटीचे ग्रंथशास्त्र विशारद रा. बा. पु. कोल्हटकर हेही पण इकडचेच हें नुकतेंच कळलें. अशासारख्यांची खरें म्हटलें असतां आजच्या अध्यक्षस्थानी योजना व्हावयास हवी होती. परिषदेच्या अध्यक्षांला आपले भाषण करून बैठक संपल्यावर उपरणें झाडून मोकळें होतां येणार नाही. परिषदेमध्ये जे संकल्प केले जातात ते पुढची परिषद होईपर्यंत सिद्धीस नेण्याबद्दल सतत खटपट करणें हें त्याचें कर्तव्य आहे. राष्ट्रीय परिषदेच्या अध्यक्षाने अशी जबाबदारी असतें. माझी जन्मभूमि जरी कुलाबा जिल्हा नसला तरी पण त्याच्या बद्दल मला आदर आपल्यापेक्षा कमी आहे, असें मात्र कोणी समजूं नये. शिवाजीनें आपल्या राजधानीकरितां रायगड जो पसंत केला तो आपल्या जिल्ह्यांत आहे, ही एकच गोष्ट कोणत्याही महाराष्ट्रियाला आपल्या जिल्ह्यासंबंधी आपुलकी व आदर बाटण्यास पुरेशी आहे मला जरी आपल्या जिल्ह्यांतील ग्रंथालयाचे प्रत्यक्ष कार्य करतां न आलें तरीपण आजच्या संमेलनांत आपण पसंत करणार ते ठराव आपण कृतीत येण्याबद्दल काय खटपट करतां, याकडे माझे सतत लक्ष राहिल.

आपल्या जिल्ह्यांतील ग्रंथालय परिषद अशी आजची जरी ही पहिलीच असली, तरी ग्रंथालयें आपल्याला नवीन नाहीत. गेल्यासाली मुंबईला भरलेल्या ग्रंथालय परिषदेच्या वेळीं भरलेल्या दुर्मिळ ग्रंथ प्रदर्शनाच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणांत, आपल्याकडे नव्या पद्धतीच्या या लायब्ररीची सुरवात १८३७ सालीं कॅप्टन फ्रेंच यानें नगर येथें केल्याचें मी सांगितलें. मुंबईमध्ये १८४५ सालीं तद्देशिबां-करितां पहिली लायब्ररी स्थापिली गेली. आपल्या जिल्ह्यांत ती केव्हां सुरू झाली तें पाहूं. गांबिंद बाबाजी जोशी नांवाच्या एका चळवळ्या गृहस्थानीं आपली रोजनिशी लिहिलेली उपलब्ध आहे. त्यांत तो लिहितो, "ता. ९ माहे आक्टोबर सन १८६७ रोजी संघाकाळीं भाऊसाहेब बिबलकर यांचे खासगत लायब्ररींत सभा झाली.....अलिबाग येथें दोन लायब्ररी आहेंत एक बिबलकरांची व एक गांवकऱ्यांची. बिबलकरांनीं सर्व खर्च आपण सोसून गांवकरी लोकांकरितां लायब्ररी खुली ठेविली आहे, व दुसरी गांवकऱ्यांची लायब्ररी आहे ती वर्गणीनें चालत असते."

ही जी गांवकऱ्यांची लायबरी ती अलिबाग 'नेटिव जनरल लायबरी' असावी. ही लायबरी १८६६ साली स्थापन झाली, असे गॅझेटियरवरून दिसून येते. ज्या वेळी गॅझेटियर लिहिला गेला, त्यावेळी म्हणजे १८८० मध्ये आपल्या जिल्ह्यांत कोठे कोठे लायबऱ्या होत्या त्यांची माहिती पहा:—

स्थापन काल	स्थल	शेरा—१८७९-८० साली
१८६६	अलिबाग	सतरा सभासद २५९ पुस्तके, ५ देशी वृत्तपत्रे व ९ मासिके. मासिक वर्गणी ४, २, १, $\frac{१}{२}$ शिलिंग
१८६६	पेण	१८० पुस्तके, ९ वृत्तपत्रे, ३ मासिके मासिक वर्गणी, २, १, $\frac{१}{२}$ शिलिंग.
१८७४	महाड	दोन देशी वृत्तपत्रे-मासिक वर्गणी १, $\frac{१}{२}$, $\frac{१}{४}$ शिलिंग. पुस्तके थोडी
१८७८	तळे	पांच मराठी वृत्तपत्रे, एक मासिक. वार्षिक वर्गणी, ५, ३, १ रुपया
१८७८	रोहा	एक आंग्लो व्हर्न्याक्युलर पत्र

आपल्या जिल्ह्यातील पांच तालुक्यातील वाचनालयांचा हा आरंभ आहे. नदीप्रमाणे कोणतीही संस्था किंवा चळवळ उगमाशी लहानच असते; परंतु पुढे तिला गंगेप्रमाणे विराट स्वरूप प्राप्त व्हावे, अशी अपेक्षा आहे. आपल्या जिल्ह्यामध्ये ग्रंथसंग्रहालय चळवळीला आरंभ होऊन ऐशी पाऊणशे वर्षे झाली. या काळांत आपल्या कडे ग्रंथसंग्रह प्रचंड व्हावयास पाहिजे. पण त्याकाळचे हे पंचप्रवाह अखंड चालू आहेत की, शुष्क होऊन आटून गेले हे आपणच सांगू शकाल. माझी कल्पना आहे की सध्या आस्तिवांत असलेली आपल्याकडील ग्रंथालये नवी असावीत, जुनी नामशेष झाली. पण विबलकरांना ग्रंथसंग्रह अद्याप शिल्लक असल्यास तो आपण मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. कारण त्यांत आपणास दुर्मिल अशी पुस्तके मिळतील उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रहालयाची निर्मिती अखंड अनेक वर्षांच्या प्रयत्नाने हळूहळू होत असते. एकादा नवकोटनारायण जरी आपणास प्रसन्न झाला तरी तुम्ही ग्रंथालयाची प्रचंड इमारत उभारू शकाल, परंतु आंतील ग्रंथसंग्रह आपणास गोळा करता येणार नाही. मिस्टर जॉन हिलवर्टन म्हणतो—

“A great Library cannot be constructed—it is the growth of ages. You may buy books any time with money, but you cannot make a library like one that has been a century or two a-growing, though you had the whole national debt to do it with.”

एशी वर्षामागे आपल्याकडे स्थापन झालेल्या लायब्ररीचा जर त्यांतील संग्रहाला गळती न लागता अखंड जोमाने चालू राहात्या तर आज केवढे प्रचंड स्वरूप त्याला प्राप्त झाले असते! सगळ्या महाराष्ट्रांने अभिमानाने आपल्या या संग्रहाकडे पाहिले असते, व महाराष्ट्रांतील अभ्यासकांनी आपल्या जिल्ह्यांत धांव घेतली असती. आज आपण ग्रंथ विकत घेऊं म्हटले तर अलिकडची प्रकाशने आपणास हवीं तितकी मिळू शकतील. परंतु ज्ञानप्रसारक, सर्वसंग्रह, विविधज्ञानविस्तार, निबंधमाला अशासारख्या मासिकांचीं जुनीं वर्षे, कॅरेने छापलेले ग्रंथ, छात्र्यांची इसापनीति व बालमित्र, तुकारामाचा गाथा, माडगांवकराची ज्ञानेश्वरी, काव्यसंग्रहाचे मुक्तेश्वरी आदिपर्व, माडगांवकरांचे मुंबई वर्णन, लोकहितवादीचा निबंध संग्रह, विष्णुबुवा ब्रह्मचाऱ्यांचा वेदोक्त-धर्म-प्रकाश, शास्त्री मंडळाचा महाराष्ट्र अशी पुस्तके उपलब्ध होणे कठीण आहे अशी कांही मराठी पुस्तके आहेत की ती प्रकाशित झाल्याचे उल्लेख सांपडतात, परंतु ती प्रत्यक्ष पहावयाचे सोडाच परंतु ती अमुक ठिकाणी आहेत, हे देखील निश्चित करता येत नाही. केवळ केवढीही संपत्ती असली तरी संपूर्ण ग्रंथसंग्रह करता येत नाही, याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ब्रिटिश म्युझियम होय. पॅरीस येथील इंपीरियल लायब्ररीमध्ये अशी लक्षावधी पुस्तके आहेत की जी ब्रिटिश म्युझियममध्ये नाहीत. याचे कारण पॅरीस लायब्ररी ही ब्रिटिश म्युझियमपेक्षा वयाने वडील आहे. पॅरिसच्या इंपीरियल लायब्ररीची स्थापना चवदाव्या शतकांत झाली तर ब्रिटिश म्युझियमचा जन्म अठराव्या शतकांतला आहे. Sir Hans Sloane या एका व्यक्तीने जमविलेल्या पन्नास हजार ग्रंथसंग्रहाच्या पायावर ब्रिटिश म्युझियमची उभारणी झाली पुढे तिसऱ्या जॉर्जने इंग्लंडांतील राजघराण्याच्या ग्रंथसंग्रहाची त्यांत भर घातली. त्यानंतर कितीतरी ग्रंथसंग्रहाकांनी आपले वैयक्तिक संग्रह त्यांत ओतून आजचे विराट् स्वरूप या संग्रहाला प्राप्त झाले आहे. इंग्रजी साम्राज्याची सारी संपत्ती या संग्रहाच्या पाठीशी उभी असतां पॅरीस इंपीरियल लायब्ररीशी बरोबरी करणे ब्रिटिश म्युझियमला अशक्य आहे. याचे कारण मुद्रण कलेचा जन्म होण्यापूर्वीपासून पॅरिस इंपीरियल लायब्ररी अस्तित्वांत असल्यामुळे जसजसी पुस्तके प्रसिद्ध झाली तसतसी ती या संग्रहांत जमा होऊं लागलीं.

पाश्चात्य देशामध्ये जुन्या ग्रंथाला लोक किती चाहतात, याची माहिती माझ्या मुंबईच्या भाषणांत मी दिली आहे. हे भ्रमण छापून प्रसिद्ध असल्यामुळे मी त्याची पुनरुक्ति करूं इच्छित नाही. परंतु परबांच माझ्या एका मित्राकडून मी गोष्ट ऐकिली ती आपणास सांगण्याचा मोह मला आवरत नाही हा माझा मित्र मूळ बंगाली असून मुंबईत त्याचें सॅकडहॅड पुस्तकाचें एक दुकान आहे तेव्हां त्यानें सांगितलेली गोष्ट केवळ गप्प आहे असें मानण्याचें कारण नाही इंग्लंडांतील लोकांनी ज्यावेळीं अमेरिकेंत प्रथम वसाहत केली त्यावेळीं त्यांनी एक मासिक सुरू केलें. या मासिकाची आरंभीचीं दोनतीन वर्षे उपलब्ध नव्हती. जगांत कोठेही या मासिकाच्या या व्हाल्युमचा शोध लागत नव्हता. ही गोष्ट माहीत असलेल्या एका अमेरिकन ग्रन्थ लुब्धकाला (Book hunter) मुंबईच्या जरीपुराणा दुकानांतील धुळीत या मासिकाची जुनी बांधलेली पुस्तके अवचित दृष्टीस पडली त्या पाहून त्याला फार आनंद झाला व त्यांची किंमत काय घेतील असा त्या मुसलमानाला त्यानें प्रश्न केला. आपल्यापैकी एकादा अनोळखी त्या अमेरिकनच्या जागी असता तर त्यानें चारपांच आण्यापेक्षां जास्त किंमत मागितली नसती. कारण त्या दिवसांत रद्दीला आतांच्यासारखा भाव नव्हता. मी किंवा रा. शंकरराव दाते यांसारखा ग्रंथनादी म्हणून त्या लोकांना परिचित असलेला माणूस असता तर त्या व्यापाऱ्यानें फारतर चारपांच रुपये सांगितले असते त्या अमेरिकन माणसाची आशाळ-भूत दृष्टि आणि गोरा रंग पाहून त्या धूर्त मुसलमानानें आपली स्वार्थी वृत्ति शक्य तितकी ताणून पंधरा रुपये मोल जाहीर केलें ! हेतु हा कीं पंधरा नाही, चारपांच रुपये तरी मिळतील ! त्या अमेरिकनानें त्या मुसलमानाला तीं पुस्तके घेऊन आपल्या निवासस्थानी नेलें व त्याच्या पदरांत गुपचूप पांच हजार रुपये टाकले ! आपल्या पुढ्यांत पडलेला हा पैशांचा पाऊस पाहून तो मुसलमान आश्चर्य चकित झाला. हा साहेब आपली थट्ट तर करीत नाहीना, अशीही त्याला शंका आली. त्याची ही भांबावलेली वृत्ति त्या अमेरिकनच्या दृष्टीस आल्याखेरीज राहिली नाही. “ चल घेऊन जा. ही रक्कम मी तुला मोठ्या राजीखुषीनें देत आहे. या पुस्तकांकरितां जर तूं माझ्याकडे दहा हजार रुपये मागितले असतेस तर तेही मी तुला इतक्यांच आनंदानें दिले असते,” असें बोलून हा वाज्याबठेवा मिळवून दिल्याबद्दल त्याचे आभार मानले व हस्तांदोलन करून त्याला निरोप दिला. कांहीं वर्षांपूर्वी ‘ वसंत बिलास ’ या गुजराती प्राचीन काव्याचें सचित्र हस्तलिखित षषदा हजार रुपयांना एका अमेरिकन गृहस्थानें खरेदी केलें. याच्या मूळ मालकाची हें हस्तलिखित देशाबाहेर जावें, अशी मुळीच इच्छा नव्हती. असें असतां त्याला आपला देश कसा

आंचबला यांचा दुर्दैवी इतिहास मला उघडपणे येथे सांगता येत नाही. आपल्याकडेही अशा ग्रंथांचे महत्त्व ओळखणारे अगदीच लोक नाहीत, असे नाही. शेख सादीच्या गुलिस्तान या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे सोळाव्या शतकातील एक सचित्र हस्तलिखित १९४५ च्या अक्टोबरमध्ये सर कावसजी जहांगीर यांनी मुंबईमध्ये साडेपाच हजार रुपयांना विकत घेतले वास्तविक हे हस्तलिखित होते हैद्राबाद येथील एका सेवानिवृत्त कस्टम खात्यातील अधिकाऱ्याच्या संग्रहातले. तिकडून कोणातरी प्रथशर्विलकाने ते उचलून मुंबईला आणून विकून टाकले ! हे प्रकरण काही महिन्यांसाठी कोर्टापुढे येऊन त्याची हकिकत The Times of India वगैरे पत्रांमध्ये प्रसिद्ध झाली होती जुन्या दुर्मिळ ग्रंथांचे महत्त्व केवढे आहे, याची कल्पना आपणास येण्याकरिता ही माहिती आपल्यापुढे ठेवली आहे.

ग्रंथाविषयी किंवा ग्रंथसंग्रहाविषयी आपली आवड नवीन नाही. ती फार प्राचीन काळापासूनची आहे. जुन्या ग्रंथभांडारांची मी आपणास गोष्ट सांगत नाही. अगदी अलिकडेपर्यंत म्हणजे मुद्रणकला सुरू झाली तेव्हा देखील जुन्या ग्रंथासंबंधी आपल्या लोकामध्ये आस्था होती. केवळ ब्राह्मणांमध्येच नव्हे तर इतर जातींमध्येही होती. प्रसिद्ध व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग आपल्या बालपणच्या आठवणी सांगतांना मुंबईच्या भाई नांवाच्या परभासबंधी लिहितात “ ते पाताणे परभू असून, वैष्णवाप्रमाणे कानशिलावर मुद्रा लावित असत व मी असे पाही की निरंतर यांचे येथे प्राकृत पोथ्या लिहून घेण्याचा मोठा कारखानाच असे. सतत एक दोन लेखक यांनी कित्येक वर्षे ठेविले होते, व त्यांच्या हातून पुष्कळ प्राकृत ग्रंथ सुंदर अक्षरांनी सुंदर कागदावर लिहून मोठ्या फरमाचे सांचे करून त्यांस वरखाली जरीच्या बुट्यांची पुष्टिपत्रे लावून वर लाकडांच्या फळ्या त्याच सांच्याच्या ठेवून तो रुमालात लांब फितीनी बांधून मोठ्या जतनेने तयार करित. जो प्राकृत ग्रंथ म्हटला तो याप्रमाणे तयार केलेला यांच्या संग्रही असे. हे गृहस्थ ग्रंथांचे फारच शोकी असत स्वतः कागदाचे सांचे कापावे, दोरीच्या फळ्यावर रेखाटावे, त्यांच्या समासावर बेलबुट्ट्या काढाव्या इतके काम हे स्वतः करित असत. यांचा कित्ता घेऊन आमच्या तीर्थरूपांनीही आपल्या शक्तीप्रमाणे बराच प्राकृत ग्रंथांचा संग्रह केला होता. प्रसिद्ध हरिविजय, पंढरीमाहात्म्य, शिवलीलामृत हे ग्रंथ त्यांनी माझ्या जाणतेपणाच्या अगोदर पूर्वीच लिहून ठेवले होते व मी जेव्हा सुमारे दहाबारा वर्षांचा होतो तेव्हा त्यांनी भक्तिविजय व दासबोध हे ग्रंथ लिहविले ! ” ही हकिगत १८९०-२५ सुमाराची आहे व मुंबईतील पहिला उपलब्ध मराठी ग्रंथ १८२३ मधला आहे १८९० साली लेफ्टनंट टी. बी. जॉर्ज यांनी दक्षिण कोंकण म्हणजे सध्यांचा कुलाबा व रत्नागिरी जिल्हा यांची शैक्षणिक पाहणी करून सरकारला जे निवेदन सादर केले आहे त्यात दक्षिण कोंकणातील हिंदु वाङ्मयासंबंधी तो लिहितो,

“ The Sanskrit works are easily obtained, and there are yet a few Brahmins, who understand the most obstruse writings; but the great falling off in the condition of this class, who used in some way or other to find a livelyhood under the former Government, but almost led to the total neglect of learning. Its attention is now directed rather to agricultural persuits, and the petty offices under our government, either in the Revenue and judicial line, and for these occupations, a very moderate stock of knowledge is considered requisite

The Hindoo have also a variety of works in the vernacular language either commentaries or the translations of the Purans, Tales, Dramas and Scientific works, or short interesting histories originally written in Mahratta language: of these last, there are many which appear well worthy the attention of Government when printing books for the use of schools, and I am ready to submit several for inspection, should it be thought advisable to introduce them in the schools ”

बाबा पदमनजी (जन्म १८३१) या कासार जातीच्या गृहस्थानें आपण लहान असताना आपणांस प्राकृत ग्रंथ बाबण्यास हरिदास कसा ठेवला होता व त्यांत आपली थोडी गति झाल्यावर आजूबाजूच्या अब्राह्मण जातीच्या आयाबायाही पुराण श्रवणास कसा येत याचे आत्मचरित्रांत मोठें मजेदार वर्णन केले आहे. तो पुढें लिहितो “ हे ग्रंथ त्या काळांत छापले नव्हते व ते मिळविणें कठीण पडे. आमच्या घरी उषा पोथ्या नसत त्या दुसऱ्याच्या मागून आणाव्या. समग्र ग्रंथ कोणी एकदम देत नसत. थोडथोडे अध्याय आणून काचून परत करावे अशी चाल होती. आमच्यापाशीं हरिविजयाचा ग्रंथ होता तो पंधरा रुपयांस घेतला होता. त्याचें अक्षर फार सुंदर होतें. आतां (म्हणजे १८८८ च्या जुमारास) हा (छापील) ग्रंथ एक रुपयाला मिळतो ” हे बाबा पदमनजी पुढें ख्रिस्ती धर्मांत गेले हें आपणांस साहीत असेलच.

जुन्या काळचे हे हरिदास, पुराणिक किंवा घोषरी पोथ्यापुराणें वाचणारे लोक त्या काळची फिरती ' बोल ग्रंथालयेंच ' होती. आज जें रेडियो काम करतो तेंच हे लोक त्याकाळीं कार्य करीत असत. वाचनापेक्षा श्रवणाचा परिणाम जास्त टिकाळ असतो. या त्या काळच्या निरक्षरांना आपली परंपरा, इतिहास व संस्कृति यांची माहिती आजच्या कांही बी ए., एम् ए. पेक्षा जास्त असे. शिवाजी महाराजांनी राष्ट्राभिमानाची स्फूर्ति या श्रवणद्वाराच मिळविली नव्हती काय ? आपल्याकडे मुद्रणकला अस्तित्वांत आल्यापासून ग्रंथसंरक्षणासंबंधी एका प्रकारची बेफिकीर वृत्ति आपल्या लोकामध्ये संचरली घोषरी नळाचे पाणी येऊं लागल्यापासून जसे किती पाणी सांठून वाया जाते याची पर्वा नाहीशी झाली आहे तशी छापिल ग्रंथाचा शिरकाव घरांत झाल्यापासून ग्रंथसंग्रहाविषयी व त्यांच्या रक्षणाविषयी आम्ही अक्षम्य रीतीने निष्काळजी बनलों आहों त्यामुळे जुने छापील व विशेषतः प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ क्षयाच्यानें लुप्त होऊं लागले आहेत. ज्यावेळीं शंभर सवाशें फूट खोल विहिरांतून बायकांना दोरीनें पाणी काढावे लागे त्यावेळीं तांब्याभर पाणी तोंड धुण्यास पुरें होत असें, पण आतां तासभर नळ उघडा टाकूनही पूर्वीसारखें तोंड स्वच्छ होत नाहीं ! हीच स्थिति छापून सुलभप्राप्त झाल्यापासून ग्रंथांची झाली आहे !

मुद्रणकलेचा प्रवेश युरोपामध्ये पंधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये झाला. या शतकांत म्हणजे पंधराशेपर्यंत जी पुस्तके मुद्रित झालीं त्यांना युरोपामध्ये Incunabula असें नांव देतात. cunae म्हणजे लॅटिन भाषेंत पाळणा. पाळण्याला आपल्या संस्कृत भाषेंत दोला असें नांव आहे. तेव्हां Incunabula याला दोलामुद्रित असें नांव द्यावें असें मी मुंबईच्या व्याख्यानांत सांगितलें. पण युरोपातील Incunabula ची १५०० ही मर्यादा आहे, त्याप्रमाणें आपल्या दोला मुद्रिताची मर्यादा कोणती ठरवावी हा प्रश्नच आहे गोव्यामध्ये मुद्रणकलेचा प्रवेश १५५६ साली झाला व या ठिकाणी ख्रिस्त पुराण हा फादर थोमस स्टिफन्स यानें लिहिलेला मराठी ग्रंथ १६१६ साली रोमन लिपीमध्ये मुद्रित झाला पुढें कलकत्याजवळ श्रीरामपूर येथें डॉ. कॅरे यानें १८०५ साली मराठी ग्रामर, १८१० साली मराठी - इंग्रजी कोश, १८१४ साली सिंहासनवृत्तिशी, १८१५ साली हितोपदेश असें कांही ग्रंथ मुद्रित केले. हाच खरा मराठी मुद्रणाचा आरंभ मानला पाहिजे मराठी मुद्रणाची सुरवात महाराष्ट्रांत न होतां श्रीरामपूर सारक्या बंगालमधील दूरस्थ भागांत कां झाली तें सांगतो.

हिंदुस्थान इंग्रजांच्या सत्तेखाली आला, पण या अधिकाऱ्यांना प्रजेची भाषा माहीत नसल्यामुळे त्यांचे अन्तःकरण व सुखदुःखे राजकृत्यांना कळत नाहीत, म्हणून जे सिव्हील सर्वेंट हिंदुस्थानांत येतात त्यांना हिंदी, बंगाली, मराठी, तामीळ वगैरे देशी भाषांचें शिक्षण देण्याची आवश्यकता मार्क्सिस ऑफ वेलेस्ली (१७९८-१८०५) या गव्हर्नर जनरलच्या प्रथम लक्षांत आली. याकरितां त्यानें १८०१ मध्ये कलकत्ता येथें एक कॉलेज स्थापन केलें. एकाद्या सिव्हीलियनची कोणत्याही प्रांतामध्ये नेमणूक झाली तरी त्यानें हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर प्रथम कलकत्ता येथें या कॉलेजांत त्या प्रांताच्या भाषेचें शिक्षण घेऊन नंतर आपल्या नोकरीवर रुजू व्हावें, असा नियम केला त्यावेळीं या विदेशी अधिकाऱ्यांना मराठी भाषेचे शिक्षण देण्याकरितां म्हणून या भाषेचें शिक्षक डॉ. कॅरे यानें ही पुस्तके मुद्रित केलीं मुंबईमध्ये मिशनऱ्यांनीं मुद्रणाला सुरवात केली व १८१७ साली मॅथ्यूचें शुभवर्तमान छापल्याचें सांगतात (The Oriental christian spectator. 1847, p. 171) पण आज मुंबईतील पहिलें मुद्रित मराठा पुस्तक म्हणजे १८२३ सालचें विदूर - नीति हेंच होय. तेव्हां मराठी मुद्रणाचा आरंभ १९ व्या शतकाच्या आरंभी हे निश्चित झालें. परंतु युरोपांत दोलामुद्रितांची मर्यादा जशी १५०० ही मानतात, त्याप्रमाणें आपल्याकडे कोणती मानाची, हें निश्चित झालेलें नाहीं. मुंबईच्या दुर्मिळ ग्रंथप्रदर्शनाचें वेळीं १८५० ही मर्यादा घालावी असें मी मत प्रदर्शित केलें होतें. पण त्यांत दुरुस्ती करावी, असें मला वाटत आहे. कारण ही जी मर्यादा ठरविली त्यावेळीं मराठीखेरीज इतर भाषा मी लक्षांत घेतल्या नव्हत्या. मराठीप्रमाणें मी अलिकडे गुजराथी बाब्याच्या इतिहासाकडे व अभ्यासाकडे अल्पस्वल्प लक्ष देत आहे. या भाषेच्या मुद्रणाची सुरवात पारशी लोकांनीं केली व गुजराथी लोक फारच उशीरां या क्षेत्रांत शिरले. अहमदाबाद येथील गुजरात-व्हर्नाक्युलर सोसायटीतील ग्रंथाची तपासणी करतां १८५० पर्यंत मुद्रित गुजराती ग्रंथ आधींच कमी आणि ते सर्व पारशी लोकांनीं लिहिलेले दिसले. खुद्द गुजराती लोकांनीं लिहिलेले हाताच्या बोटांनीं मोजण्याइतकें मिळण्याची पंचाईत पडते. शिवाय १८६७ साली पुस्तकासंबंधीचा २५ वा अँक्ट पास झाला. या कायद्याप्रमाणें प्रत्येक छापील पुस्तकाच्या तीन प्रती सरकारकडे जाळं लागल्या व या प्रकाशनाच्या बाब्या प्रसिद्ध होऊं लागल्या. लवकरच जीं आपलीं मध्यवर्ति किंवा प्रादेशिक ग्रंथालये खुद होणार आहेत त्यांत १८६७ पासूनचेच ग्रंथ (तेही शिल्लक असल्यास) जमा होतील. त्यापूर्वीचें ग्रंथ तेथें सांपडणार नाहींत. याही दृष्टीनें १८६७ साल ही दोलामुद्रितांची कालमर्यादा जास्त प्राय वाडते. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची गुंजीकर व्याख्यानमाला सुरू झाली त्यावेळींही हीच कालमर्यादा मी ठरविली होती. माझे मित्र मराठी

वाङ्मयसूचिकार रा. शंकरराव दाते यांनीही हीच दोलामुद्रितांची मर्यादा आतां मान्य केली असून त्याचप्रमाणे मुंबई मराठी ग्रंथसंप्रदाहालयांत, 'दोलामुद्रितें' म्हणून पुस्तकें निरालीं काढून ठेवलेलीं आहेत तीं १८६७ पर्यंतचीं आहेत. बाकी भाषणी दोनतीनशें वर्षांनीं १९०० हीच दोलामुद्रितांची मर्यादा ठरणार आहे. परंतु या सालाच्या अगदीं जवळ आम्ही असल्यामुळे ती स्वीकारणें आम्हांस कठीण वाटत आहे.

मराठी मुद्रणाची पाळण्यांतील वयोमर्यादा किंवा दोलावस्था आपण १८६७ ही ठरविली. एकदां या बालकाचे बाराशें होऊन ते पाळण्यात निजत्यावर त्याला शोके यावयाला ठिकठिकाणचे लोक पुढे आले हें खरें आहे परंतु आपणास ऐकून अभिमान वाटेल कीं, आरंभीच्या मुद्रणांच्या खस्ता प्रामुख्याने आपल्या जिल्ह्यांतील लोकांनीं काढलेल्या आहेत. आधुनिक मराठीला पायाभूत असलेला 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' ज्या पंडितांनीं १८२९ साली तयार केला त्यांचे मुख्य जगन्नाथशास्त्री कमवंत हे आपल्या जिल्ह्यांतील अष्टागर प्रांती नागांव गांवांतील होते. अलीकडें हे घराणें टिळक या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्याचे मदतनीस गंगाधरशास्त्री फडके हेही याच गांवचे. या मंडळांतील परशुराम शास्त्री गोडबोले वगळले तर इतर म्हणजे रामचंद्र शास्त्री जान्हवेकर, दाजीशास्त्री शुक्र हेही नागांवचेच असावेत अशी माझी समजूत आहे. दादोबांच्याही पूर्वी पण त्याच म्हणजे १८३६ सालीं जें एक महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण प्रसिद्ध झालें त्याचे कर्ते कोशमंडळांतील एक गंगाधरशास्त्री फडके हे होते. त्यांनीं आपल्या व्याकरणावर "राहणार प्रांत अष्टागर महाल नागाव" असें स्पष्टच नमूद केले आहे दादोबा पांडुरंग जरी ठाणे जिल्ह्यांतील होते तरी ते ज्यांच्याकडून व्याकरण शिकले ते त्याचे गुरु बापुशास्त्री शुक्र मायदेव यांचेही मुख्य ठिकाण नागांव आहे दादोबांनीं त्यांच्या स्वभावाची व विद्वत्तेची आत्मचरित्रांत मुक्तकंठानें स्तुति केली आहे. शिक्षामंडळीचे 'सक्रतार' व आधुनिक मराठी भाषेचे जे जनक समजले जातात व ज्यांनी 'इसापनीति' 'बालमित्र' वगैरे ग्रंथांची सुंदर मराठी भाषांतरें केली ते सदाशिव काशीनाथ छत्रेही ण नागांवचे होते असें प्रो. गो. चि. भाटे लिहितात. पहिले शुद्ध मराठी पत्र ज्यांनीं सुरू केले व बाणेंदारपणानें चालविले ते 'प्रभाकर' कर्ते भाऊ महाजन आपल्याच जिल्ह्यांतील पेण तालुक्यांतील होते. मिशनरी लोकांना ज्यांनी यशस्वी रीतीनें टकर दिली ते विष्णुबुवा ब्रह्मचारी हेही आपल्या जिल्ह्यांतीलच होत. अशाप्रकारें आधुनिक कोश, व्याकरण, शुद्ध मराठी वृत्तपत्र, कथावाङ्मय, धर्म प्रचारात्मक वाङ्मय निर्माण करणारे आरंभीचे वाङ्मय सेवक आपल्या जिल्ह्यांतील होते. नेटिव एजुकेशन सोसायटीचे सक्रतार नर्विस याने जे मराठी गणित विषयक ग्रंथ किंवा "विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष" वगैरे जे ग्रंथ प्रसिद्ध केले ते सर्व जगन्नाथशास्त्री कमवंतांच्या साहाय्यानें होते, असें यानें बहुतेक प्रत्येक ग्रंथावर स्पष्टपणें नमूद केले आहे.

आपल्या जिल्ह्याच्या व मुद्रणविषयक प्रयत्नांच्या संबंधाविषयी एक महत्वाची गोष्ट सांगायची राहिली. आपल्या जिल्ह्यांत जन्मलेल्या एका प्रसिद्ध पुरुषाने अठराव्या शतकाच्या अखेरीला गीता छापविषयाचा उद्योग सुरू केला होता. हा पुरुष म्हणजे बाळाजी जनार्दन उर्फ नाना फडणीस होय. याचा जन्म आपल्या जिल्ह्यांतील वेळस येथे झाला होता हे आपणा सर्वास माहीत असेलच. त्यावेळीं देवनागरी टाइप नव्हते. म्हणून त्याने ब्लॉक तयार करावयाला लावले नाना फडणवीसांना पुढे वाईट दिवस आल्यामुळे त्यांच्या हयातील हे गीतामुद्रणाचे काम पुरे होऊ शकले नाही. पुढे त्यांनी या कामाला योजलेल्या कारागिरांरुद्धूनच भिरज संस्थानचे अधिपति गंगाधर गोविंद पटवर्धन यांनी १८०५ च्या सुमारास हा उद्योग शेवटास नेला. सुप्रसिद्ध गणितज्ञ केळुनाना छत्रे हेही आपल्याच गांवचे. ही सर्व माहिती ऐकून आपणास अभिमान वाटेल. पण आपल्या पूर्वजांची ही मराठी दोळामुद्रिते आपल्या जिल्ह्यांतील एकाद्या ग्रंथालयाच्या किंवा व्यक्त्याच्या संग्रही आहेत काय? आणि तीं जर नसतील तर हीं गोष्ट आपणास लाजिरबाणी नाही काय, असा माझा आपणास सवाल आहे ?

माझी आपणास अशी आग्रहाची सूचना आहे कीं, आपण आपल्या जिल्ह्यांतील धरोवर शोध करून ही पुस्तके किंवा जुनीं हस्तलिखिते मिळाल्यास त्यांचा संग्रह व बचाव करावा. हीं पुस्तके त्यांच्या मालकांनीं जर आपल्या हवाली केली नाहींत तरी हरकत नाही त्यांची नोंद आपण करून ठेवावी व त्यांचे संरक्षण करण्याची त्यांना विनंति करावी. हतके आपण केले तरी सध्यां पुरे आहे. शिवाय आणखीही एक गोष्ट आपल्या नजरेस आणावयाची आहे. ज्याप्रमाणे अनेक झरे किंवा नाले मिळून नदी निर्माण होते त्याप्रमाणे अनेक वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहांचे सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालय बनत असते. आपल्यापैकीं प्रत्येकाने जर ही ग्रंथसंग्रहादकवृत्ति आपलीशी केली तर कांहीं काळाने आपणास एक उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रहालय आपल्या जिल्ह्यांत अस्तित्वांत आणतां येईल. आपल्या शेजारी मुंबईत जशी लोकसंख्या वाढत आहे त्याप्रमाणे मुंबईची जमीन वाढत नाही. आणखी काहीं वर्षांनीं आपल्या या जिल्ह्यांत नवी मुंबई निर्माण करावी लागणार हे निश्चित आहे या पुढे सारे शिक्षण देशी भाषेत होणार आहे. रतनागरी, ठाणे वगैरे जिल्ह्यांत कॉलेजे स्थापन झालीं आहेत. आपल्या जिल्ह्यांतही एक आर्ट कॉलेज व त्याच्याही पेशां आधीं एक शेतकी कॉलेज स्थापन करण्याच्या खटपटीला आपण लागले पाहिजे. आपला जिल्हा कृषिप्रधान आहे. आपल्या जिल्ह्याला एकाकाळी मोठेच व्यापारी महत्त्व होतें. चौलरेवदंडा ही बंदरे प्राचीनकाळीं प्रख्यात होतीं व श्रीक वगैरे लोकांशीं आपले व्यापारी दळणवळण होतें. टॉलेमी वगैरे जुन्या ग्रंथकारांच्या लिखाणांत आपल्या

जिल्ह्यातील निरनिराळ्या स्थळांचा निर्देश आढळतो. हे आपले महत्त्व पुनः आपल्या जिल्ह्याला प्राप्त होणार आहे तेव्हा त्याची पूर्वतयारी आपणास आतांपासून करावी लागणार. या आपल्या भावी थोरपणाला शोभेल असे ग्रंथसंग्रहालय निर्माण करण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे. उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रहालय केवढीही संपत्ति असली तरी क्षटपट उभारता येत नाही, तें हळुहळू निर्माण होतें. हे जें मी मघाशी सांगितलें त्याकडे पुनः एकदां आपलें मी लक्ष वेधतों.

सुंबईच्या माझ्या भाषणांत मी मुद्रणप्रवेश व Book collection म्हणजे ग्रंथसंग्रह कसा करावा, या विषयावर बोललों तें भाषण 'पचारती' या संग्रहांत छापून आपल्यापुढें आहे त्यामुळें या ठिकाणी Book selection म्हणजे ग्रंथांची निवड कशी करावी हाच विषय प्रतिपादनार्थ घ्यावा, असें मी ठरविलें होतें. पण नमनालाच घडाभर तेल खर्च झालें ! आता राहिल्या वेळांत माझ्या पूर्वं नियोजित विषयावर दोन शब्द सांगतों.

सुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयामध्ये पुस्तकांची निवड हा जो प्रश्न तो फारसा त्रासदायक नसतो. संग्रहालय म्हटलें म्हणजे तेथें मराठीमध्ये प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक, मग, ते लहान किंवा मोठें, बरें किंवा वाईट, सरस किंवा निरस, अश्लील किंवा गंभीर ठेवणें प्राप्त आहे. आमच्याकडे संग्रहालय व वाचनालय असें दोन विभाग आहेत. वाचनालय विभागातील पुस्तक बाहेर वाचान्यास दिलें जातें. संग्रह विभागांतले तशाच विशेष कारणाशिवाय सहसा बाहेर दिलें जात नाही. प्रत्येक पुस्तकाची या दोन विभागांकरितां म्हणून सामान्यतः आम्ही दोन प्रती घेतों. विशेष लोकप्रिय पुस्तक विशेषतः ज्यांना ज्यःस्त मागणी असते, अशा पुस्तकाच्या आम्ही चार प्रती देखील घेतों. तसेंच जर एकादें पुस्तक फक्त पुनर्मुद्रित किंवा अनिष्ट असलें तर ग्रंथसंग्रह विभागाकरितां आपण त्याची एकच प्रत घेतों. आमच्याकडे हजारार सरभासद असल्यामुळें प्रत्येक पुस्तकाची एक तरी प्रत घेणें आपणाला जड नाही. परंतु लहान ग्रंथालयें जेथे आहेत, तेथे निवड करण्याचा प्रश्न फारच संतापजनक होत असावा, अशी माझी समजूत आहे 'मागणी तसा पुरवठा' हें जर धंदेवाईक तत्त्व आपण स्वीकारलें तर केवळ कादंबऱ्या व लघुकथा वगैरे मनोरंजक पुस्तकें यांची खरेदी करावी लागेल, आणि ग्रंथालय स्थापण्याचा जो मूळ हेतू तोच फसला जाईल. सद्बोध व ज्ञानप्राप्ति हें वाचनाचें ध्येय आहे. आपलें अन्न जसें शरीराचें पोषण करते त्याप्रमाणें वाचनानें मनाचें पोषण व संवर्धन झाले पाहिजे रुचि हेंच जसें भक्षणाचें ध्येय नाही

त्याप्रमाणें केवळ मनोरंजक हें वाचनाचें उद्दिष्ट असतां नये. त्यामुळें आपल्या मनावर विपरीत परिणाम होणार नाही याबद्दल काळजी घेणें भाग आहे योग्य प्रमाणांत कादंबरीवाचन आणि तेंही चांगल्या अभिजात कादंबऱ्यांचें वाचन वाईट नाही. मराठी भाषेचे रामदास असें ज्यांस म्हणतात ते विविध-ज्ञान विस्ताराचे आद्य संपादक, रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर हे रिसबूड यांच्या विद्वांसराव या कादंबरीच्या परीक्षणांत लिहितात,—” कल्पनेच्या पुस्तकांची गरज गहन विषयावर मन गुंतून गेल्यामुळें ज्यावेळीं त्यास आलस्य येतें त्यावेळीं तें घालवून त्यास पुनः चेतना देण्याकरितां आहे. किंवा जेव्हां सांसारिक अनेक अडचणीनी किंवा दुखण्यानें मन गंभीर विषयांच्या अभ्यासास अपात्र होतें त्या वेळेस अशा पुस्तकांचा उपयोग होतो परंतु सर्वकाळ कल्पित गोष्टी वाचण्याची एकदा सवय लागली म्हणजे विचार शक्तीस विशेष ओढा न बसल्यामुळें इतर विषय ग्रहण करण्यास जितकें स्थैर्य व एक चित्तपणा आणावा लागतो तितका येत नाही ”

स्वतः गुंजीकर हे उत्कृष्ट कादंबरीकार होते, हें त्यांची मोचनगड व गोदावरी या कादंबऱ्या पाहिल्या असतां कळून येईल ‘ मराठी भाषेचे शिवाजी ’ निबंधमालाकार धाकटे चिपळूणकर यांचें या संबंधी काय मत आहे पहा इतिहास या आपल्या निबंधात शास्त्रीबुवा म्हणतात, “ मन बिघडणें हा कादंबऱ्यापासून होणारा एक अनर्थ आहे. दुसरा अनर्थ मनाचें दौर्बल्य. कादंबऱ्याच वाचनाची ज्यास एकदां चटक लागते त्यास मग दुसरें काहींच वाचावेसें वाटत नाही कादंबऱ्या भराभर वाचावयाच्या, व त्यांत समजण्यासहि काहीं कठिण नसतें; यास्तव विद्या काय ती हीच असें वाचणारास वाटें लागून त्याहून वरचढ जे शास्त्रीय वगैरे ग्रंथ त्यांच्या त्यास त्रासच होऊं लागतो. त्यांत शिकणारानें आपली मति शिरकवावी लागते, कारण ते कठिण व गहन विषय पडले; पण तें यांच्यानें होत नाही. अशी एकदां सवय पडून गेली म्हणजे मग ती कधींहि मोडतां येत नाही. याप्रमाणें बाजवीपेक्षां जास्त असा हा कादंबऱ्यांचा नाद लागला असतां तो मनास अपाय करतो. तें अगदीं निःसत्व होऊन कोणतेंहि भ्रमांचें काम, त्यास होण्यास होतें. ”

कादंबरी वाचण्याच्या वाचनासंबंधी आपल्याकडील दोषां प्रसिद्ध पुरुषांचें मत सांगितलें. आतां पाश्चात्य लोकांचें त्यासंबंधी काय म्हणणे आहे तें पाहू. खालच्या रजांच्या अशा पुस्तकांना उद्देशून शोपनहार म्हणतो,

“ Sush books rob the public of time, money and attention which ought properly to belong to good literature and noble aims and they are written with a view merely to make money and occupation. They are not merely useless, but injurious. Nine tenth of our current literature has no other end but to inveigle a thaler or two out of the public pocket, for which purpose author, publisher and printer are leagued together. A more pernicious, subtler and bolder piece of trickery is that by which penny-a-liners and scribblers seemed in destroying good taste and real culture.” कार्लईलने, “ The true university of these days is a collection of Books ” असे म्हटले आहे, पण याचवेळी “ The wretchedest circulating-library novel which foolish girl thumb and can in remote villages ” असे या वाङ्मयाचे धिक्काराने वर्णन केले आहे Richard Baxter नाटकं कादंबऱ्या व लघुकथा यांचा तरुणावर होणाऱ्या वाईट परिणामाचे वर्णन करतांना म्हणतो— “ They are powerful baits of the devil, to keep more necessary things out of their minds, and better books out of their hands and to poison the mind so much the more dangerously, as they are read with more delight and pleasure ”

कादंबऱ्यामुळे लोकांचे इतर वाचनाकडे लक्ष जाते ही जी कल्पना ती खोटा आहे उलट इतराकडे असलेले उद्‌घन जाते एक दोन वर्षांमागे कामगार लोकामध्ये वाचनाची हौस निर्माण करण्याकरिता “ कादंबरी केंद्र ” म्हणून परळ येथे एक वाचनालय स्थापण्याचा आमच्या काहीं मित्रांनी प्रयत्न केला होता, त्याच्या मुळाशी होच भोळी आशा होती वास्तविक हा एक कामगारांकरिता ‘वाङ्मयाचा गुलाब’ ते उघडणार होते ! Novel या इंग्रजी शब्दाला बंगाली व हिंदीमध्ये ‘ उपन्यास ’ अस प्रतिशब्द रूढ आहे. गुजराती भाषेमध्ये Novel ला नवलकथा म्हणतात. मराठीमध्ये ‘ कादंबरी ’ हा जो शब्द रूढ केला तो मोठा मार्मिक व अन्वर्थक वाटतो कारण मद्याचेच कादंबरी हे दुसरे एक नांव आहे !

केवळ कादंबरीलाच मागणी जास्त असते म्हणून तेथे अशा प्रकारच्याच पुस्तकांचा पुरवठा केला गेला तर मग ही Public Library नसून Public House म्हणजे Tavern- दारूचे दुकान होईल ! Public Libraries if the right books are in them will be of immense value But we read more and more now a days for amusement and the most absurd books are the most popular' असे Mr J. A. Froude याने म्हटले आहे अे वाङ्मय लोकप्रिय (Popular असते ते चांगले असतेच असे नाही. आपणास ते आवडते याचा अर्थ आपली अभिरुचि बिघडलेली असते. शिवाय प्रथितयश व ख्यातनाम साहित्यिक म्हणून जे लोक आज काळ मिरविले जातात त्यापैकी काहीं तर शुद्ध वाङ्मयकलाल असतात. डि किन्सीने वाङ्मयाचे, The Literature of power आणि The Literature of Knowledge असे दोन भेद पाडलेले आहेत. उत्कृष्ट ध्येयवादी कादंबरीचा य भेदांमध्ये समावेश होऊ शकेल, परंतु सध्यां भाराभर प्रसिद्ध होणाऱ्या गचाळ कादंबऱ्या, लघुकथा व नाटके हीं कोणत्या वर्गात घालावीत, असा मला एकेकाळीं विचार पडला होता. परंतु गटेनें हे माझे कोडे सोडविले. त्यानें या वाङ्मयाकरितां तिसराच एक वर्ग निर्माण केला आहे. तो म्हणजे The Literature of despair हा होय Zelter याला लिहिलेल्या एक पत्रांत गटे लिहितो, " In the whirlpool of literature of the day I have been dragged into the bottomless abyss of horrors of the recent French Romance literature I will say in one word-it is a literature of despair." वाङ्मयाचा व राष्ट्रेत्कर्षाचा अत्यंत निकट संबंध आहे. रामदास तुकारामाच्या वाङ्मयघोषाच्या वातावरणांत शिवाजीसारखा सच्छीलवीर निर्माण होऊन त्यानें स्वराज्य मिळविले आणि शृंगारिक लावण्याच्या चित्कारात शेवटच्या बाजीरावासारखा विषयलंपट व नादान माणूस उद्भूत होऊन त्यानें ते धुळीला मिरविले. याचें कारण रामदासाचे वाङ्मय The literature of Power म्हणजे 'समर्थ वाङ्मय' होते व लावणीवाल्यांचे वाङ्मय " The literature of despair " म्हणजे " अनर्थवाङ्मय " आहे. दिवसभर शारीरिक किंवा मानसिक दष्ट करून धरलेला भागलेला शेतकरी, विरणीकाधगार, कारकून किंवा व्यापारी यांनीं काय. गंभीर विषय वाचावे; त्यांच्या मनाचा किंवा शरीराचा थक्का जावयाला व प्रापञ्चिक विबंधनांचा विसर पाडावयाला

कादंबरी सारखेच उत्तेजक वाङ्मय त्यांना मिळावयाला नको काय? असा कादंबरीच्या पुरस्कर्त्यांचा सवाल असतो. दारूबंदी विरुद्ध ओरड करणारे मदिरा प्रेमी तरी यापक्षां निराळें दुसरें काय विचारतात? अशा प्रकारच्या प्रश्नाला ग्लॅडस्टननें Bachley Institute and Reading room पुढें केलेल्या एका भाषणांत योग्य उत्तर दिलें आहे, तें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे, तो म्हणाला, "It is not who supposed that working-men, on coming home from labour are to study Euclid and works of that character; and it is not to be desired unless in the case of very special gifts. But what is to be desired is that some effort should be made by men of all classes, and perhaps by none more than the labouring class, to lift ourselves above the level of what is purely frivolous, and to end endeavour to find our amusement in making ourselves acquainted with things of real interest"

१८४५ सालीं मुंबईमध्ये जी 'नेटिव जनरल लायब्ररी' स्थापन झाली. तिच्या पुरस्कर्त्यांनीं या वाङ्मयावर आरंभी बहिष्कारच घातलेला होता या धर्माथें पुस्तक संग्रहाच्या १८५३ च्या "रपोटा"वर लिहितांना 'ज्ञानोदय'कार आपल्या मार्च १८५६ च्या अंकात लिहितात 'या पुस्तकालयाचें व्यवस्थापक मंडळीच्या सभासदांनीं पुस्तकांचा संग्रह करतांना आपला मोठा सुविचार व सुहृदि प्रकट केली आहे. गाबाळ ग्रंथ व भाकडकथादि पुस्तकें यांची खोगीरभरती करून त्यांनीं हें पुस्तकालय उभारलें नाहीं. ज्यास इंग्रजीमध्ये नॉबेल्स म्हणतात तशा प्रकारचें कल्पित कथाप्याचें तर एकही पुस्तक त्यांनीं ठेविलें नाहीं. परंतु ज्यापासून वाचनाऱ्याची जिज्ञासा तृप्त होते, त्याच्या अंगी बहुश्रुतपणा प्राप्त होतो, त्यांचे विचार वाढतात, बुद्धि प्रकाशित होते, नीति सुधारते व सद्गुण मिळून मन ईश्वरपरायण होतें, अशी पुस्तकें त्यांनीं जमविलीं" कथावाङ्मयावर एकजात बहिष्कार घालून अशाप्रकारें आपणही दुसऱ्या टोळ्या जावें असें आपल्याला माझे सांगणें नाहीं. परंतु ललित वाङ्मय इतर साऱ्या उपयुक्त वाङ्मय प्रकाराना गिळून टाकणार नाहीं, एवढीच अपण काळजी घ्यावी, अशी माझी आपणास विनंति आहे. योग्य प्रमाणांत त्यांचा संग्रह व्हावा. विविध शास्त्रें, निबंध चरित्र, प्रवासवर्णनें, राजकारण, शेतकी, धर्म, व्यापार, उद्योग, इतिहास, इत्यादि विषयावरील ग्रंथासही आपल्या संग्रहालयांत योग्य

स्थान मिळाले पाहिजे कोणत्याही परिस्थितीत ललित वाङ्मयाला म्हणजे काव्य, नाटक, कथा. विनोद या विषयांना अध्यापिकां जास्त जागा मिळू नये असे जर न झाले तर आपल्या पंतप्रधानांनी मोठ्या प्रेमाने, आस्थेने व उत्साहाने ग्रंथालय चळवळ खेडोपाडी पौचविण्याचा जो खटाटोप सुरू केला आहे तो त्याचा अव्यपारेण व्यापार ठरेल व नव्या सरकारने दारूची दुकाने बंद करून त्यांच्याहीपेक्षा घातक असलेले हे वाङ्मय मदिरेचे गुप्ते उघडल्यासारखे होईल !

कादंबरी वाङ्मयावर वाचकांची उडी असते हे खरे; पण त्या कादंबऱ्या हरिभाळ आपट्याच्या नाहीत. अशा प्रकारच्या अभिजात व सात्त्विक स्वरूपाच्या कादंबऱ्या शांकरभाष्यासारख्या गंभीर वाङ्मयाच्या सदरांत घालण्याचा प्रसंग आला आहे, असे परवांच एका ग्रंथीने सांगितले ज्या कादंबऱ्यांत तरुणतरुणीच्या भानगडी आणि लैंगिक गुदगुदल्या करणारे व क्षोभकारक प्रसंग व वर्णने नाहीत तीं पुस्तके आज लोकांमध्ये लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत वाचनालय चळवळ यशस्वी होण्यास साक्षरता व जिज्ञासा किंवा ज्ञानोत्सुकता यांची तिला जोड मिळाली पाहिजे. निरक्षर समाजांत ग्रंथालय स्थापन करणे आणि थंड पाण्याच्या किटलीत चहाची पावडर टाकणे एकच आहे चहाची पाने कितीही उत्कृष्ट असली तरी पाणो उकळल्याशिवाय त्याच्यातील रंग, गंध व चव पाण्याला येणे शक्य नाही. त्याप्रमाणे कितीही उत्कृष्ट ग्रंथ असले तरी समाज जर साक्षर व सुशिक्षित नसेल तर त्यातील ज्ञान लोकांमध्ये संक्रांत होणे अशक्य आहे. “Society is a strong solution of books” असे जे Oliver Wendell Holmes याने म्हटले आहे ते अगदी खरे आहे. उत्कृष्ट पेय बनावयाला जशी चहाची जात उंची पाहिजे. त्याप्रमाणे सुसंस्कृत समाज तयार होण्यास त्याच्यामध्ये उत्कृष्ट ग्रंथसंग्रह असला पाहिजे हे ओपानेच सिद्ध झाले. आपला जिल्हा कृषिप्रधान असल्याचा लौकीक जुनाच आहे गोपाळ बाबाजी जोशी यानीं आपल्या रोजनिशीत (ता. १५ ऑक्टोबर १८६७) आपल्या लोकांचे मार्मिक वर्णन केले आहे. ऐशी वर्षापूर्वी आपले पूर्वज कसे होते ते आपणास कळावे म्हणून ती नोंद बाचून दाखवितो—

६. दक्षिण कोंकण आणि उत्तर कोंकण यांचे दरम्यान मुंबई आहे. मुंबईपलीकडे दक्षिणेस गेले म्हणजे दक्षिण कोंकणातील लोकांच्या खुणा दिसू लागतात. येथील काही लोक ठाणे व मुंबई येथील लोकांप्रमाणे पोशाक करणारे दृष्टीस पडतात. परंतु अलिबाग सुटली म्हणजे पांढरी पागोटी व बुधवारी पंचासारखी आखूड वस्त्रे नेसणे हा प्रघात दृष्टीस पडू लागतो. इकडील लोकांच्या रीतिभाती आणि मुंबईचे उत्तर आगचे लोकांच्या रीतिभाती यात बरीच तफावत आहे इकडील ब्राह्मण लोक स्वतः शेती करणारे आहेत तसे उत्तरेकडील नाहीत. त्याप्रमाणेच दोघांचे भाषेतही थोडा फरफार पडलेला आहे— उदाहरण—

“ **अ**द्यागरांत अठवल्याचे घरीं अगस्त्याचे झाडाःखालीं हत्ती पाहिला ” असें किंचित् लांबट बोलतात, तसा प्रकार उत्तरेकडे नाही, त्यामुळें नववल्या माणसास तें बोलणें ऐकून नवल वाटतें. अक्षी नागांव येथें ब्राम्हणांची एकंदर तीनशें घरे आहेत. ब्राम्हणांच्या मोठ्या समुदायाचा गांव ठाणें जिल्ह्यांत यासारखा दुसरा नाही. येथील लोक लिहिण्यावाचण्याचे कामांत इतर ब्राम्हण वस्तीचे मोठे गांवापेक्षां मागे आहेत. सुमारे पंधरा वीस वर्षांपूर्वी डांकेतून कागद आला असतां दुसऱ्याचे घरीं वाचावयास न्यावा लागत असे अशी ब्राम्हणांची घरे होती, असें सांगतात; परंतु जरी या कारकूनीचे कसबात हे लोक मागे आहेत तरी कृषिकर्मांत यांनीं ठाणे जिल्ह्यांतील सर्व गांवच्या ब्राह्मणांपेक्षां आघाडी ठोकिली आहे. आणि यामुळें यांचीं शरीरेही तशांच चांगलीं मजबूत व भव्य दिसतात. मी येथे सरकारी शाळेंत बसलों असतां एक सभ्य ग्रामस्थ चांगले गवताचे मजबूत ओझे ढोकीवर घेऊन जात होते. त्याला शाळेचे हेडमास्तर यांनीं हाक मारून सांगितलें की, “ अहो रामभट, हे गृहस्थ ठाण्याहून आपल्या गांवच्या ग्रामस्थांस मुद्दाम भेटण्यास आले आहेत. याजकरितां भीमेश्वराच्या देवळात सभेस यावे. ” त्या गृहस्थाचे ढोकीवरील ओझे उत्तर कोकणांतील (वसई प्रांतांतील) कोणत्याही ब्राह्मणाचे ढोक्यावर दिलें तर बहुतकरून जमीन सोडून तो उठणारच नाही, इतकें मोठे होते. साराश, हे लोक कृषिकर्मांत पुढें असल्यामुळें त्यांची शरीरसंपत्ति व संततीही तशीच मजबूत व निरोगी आहे. आणि त्याविषय आमचें वर्तन असल्यामुळें पंडुरोगी व भाद्रपद महिन्यांतील पांगशा पडवळाप्रमाणे उत्तर कोकणांतील प्रजा झालेली आहे. ”

आतां ज्याचे वर्णन केलें तो रामभट आपल्या समाजांतून लुप्त होणें इष्ट नाही. अशा रामभटाला किंवा इतर खेडूताला त्याच्या शेतकी कामाला उपयुक्त अशा पुस्तकें तुम्हीं पुरवाल तर आपल्या वाचनालयाचें अस्तित्त्व सार्थकीं लागेल. अलीकडेच वृत्तपत्रामध्ये, अलिबाग तालुका भजनी मंडळ अशासारखी आपल्या जिल्ह्यांत एक संस्था आहे. व रा. साने गुरूंच्या अध्यक्षतेखालीं त्यांची एक परिषदही भरणार आहे असें वाचलें. या संस्थेचा उपयोग खेडूतांमध्ये साक्षरता प्रसार करण्याकरितां तुम्हांला करून घेता येण्यासारखा आहे. श्रमकरी लोकांचा श्रमपरिहार होण्यास नामदेव तुकारामाचा जेवढा उपयोग होईल तेवढा तो फडके खाडेकरांचा होणार नाही. आतांच सांगितलेल्या रामभटाच्या हातांत तुम्हीं कादंबरी या म्हणजे ढोक्यावर गवताचें ओझे घेणें सोडाच, परंतु दोपी देखील त्याला जड होईल ! गवताच्या ओझ्या, ऐंजी इंप्रजी पद्धतीच्या केसाचें ओझे धारण करून गोपाळबाबाजीच्या मघासच्य

शब्दांत सांगाय्याचें म्हणजे, “ भाद्रपद महिन्यांतील पांगशा पडकळाप्रमाणें ” तो पंडुरीगी बनेल ! विल्यम गाडवीन म्हणतो, “ When I read Thompson, I become Thompson. when I read Milton I become Milton. I find myself a sort of intellectual cameleon assuring the colour of the substance on which I rest.” जनतेमध्यें वाचनाभिरुचि निर्माण होण्यास साक्षरतेप्रमाणें जिज्ञासाबुद्धिही असावी लागते, असें मी सांगितलें. जिज्ञासाबुद्धि ही ज्ञानार्जनाला प्रेरक असते. ज्ञानार्जनाची हीसच नाही तर माणूस ग्रंथ हातांत घेईलच कशाला ? असा एक नियम आहे की, ज्याला परक्या भाषेचें किंवा तिच्या व्याकरणाचे ज्ञान करून घ्यावयाचें असेल त्याला स्वतःच्या भाषेच्या व्याकरणाचें चांगलें ज्ञान असावें लागतें. तसें स्वतःच्या जन्मभूमीचा इतिहास, सामाजिक परिस्थिति, शेती व व्यापारउद्योग वगैरे गोष्टींची ज्याला माहिती नाही त्याच्यापुढें अमेरिका ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, इंग्लंड, चीन, जपान या देशांच्या माहितीचें ग्रंथ आणून ठेवले तर तो त्यांच्याकडे डुंकूनही पाहाणार नाही व त्या माहितीचा आपल्या देशाच्या सुधारणेकरितां त्याला उपयोग करून घेतां येणार नाही.

आपल्या कुलाबा जिल्ह्याकडे पाहिलें म्हणजे मला अमेरिका खंडाची आठवण होते. येथील मूल रहिवासी आपो, कातकरी, कोळी हे सोडले तर ब्राह्मण, मराठे वगैरे इतर लोक शिवाजी व आप्ते यांची सत्ता येथे दडमूल झाल्यावर वेळोवेळीं येऊन राहिलेले दिसतात. म्हणजे अलिकडच्या तीनशें वर्षांच्या आंतील ही सगळी नवी बसाहत आहे तरीपण अनेक ऐतिहासिक पुरुषांशी या भूमीचा संबंध आहे. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेक रायगडावर झाला आणि शिवशाहीचा अस्त न होता त्याच्या राजघराण्यांची परंपरा व सत्ता जर अखंड राहाती तर आज संबंध महाराष्ट्राचें आपला जिल्हा हें केंद्र झालें असतें. आज आपली ही वाचनालय परिषद जर रायगडावरच भरवितां आली असती तर छान झालें असते, परंतु प्रत्यक्ष रायगडावर नाही तरी जुन्या रायगड तालुक्यांत आजची आपली परिषद भरत आहे. ही अत्यंत समाधानाची व अभिमानाची गोष्ट आहे. ज्या ठिकाणी शिवराज्याचा राजाभिषेक झाला तो भूभाग प्रत्येक महाराष्ट्रीयाला काशी रामेश्वराप्रमाणें पवित्र व बंध

वाटला पाहिजे. रायगडावरील राजसत्ता नष्ट झाली तरी तालुक्याचें नांव बदलून रायगडची स्मृतिही नष्ट करणें हा अत्यंत खोडसाळ प्रयत्न आहे. पूर्वी गोरगांव व महाड यांचा रायगड तालुक्यांत समावेश होत होता. १८६६ सालीं रायगडला महाड असें नांव देण्यांत आलें व जुन्या रायगड तालुक्याचा गोरगांव हा लचका तोडून व जुन्या राजपुरी तालुक्याचे तळे, निजामपूर हे भाग त्याला जोडून सध्यांचा नवा माणगांव तालुका बनविण्यांत आला. मी तर म्हणतो कीं आपल्या संबंध जिल्ह्यालाच रायगड जिल्हा असें नांव देऊन शिवरायाचें स्मारकच येथे आपण उभे करावें. आपला हा जिल्हा १८६६ पर्यंत ठाणे जिल्ह्याचा उपजिल्हा होता. तेव्हां त्याला कुलाबा असें नांव नव्हतें कलाबे हा मूळ अरबी शब्द असून त्याचा अर्थ मोल्स्वर्थ देतो तो असा—

“ A neck of land, or a strip running out into the sea as the Colaba of Bombay and of Angria's country.” अलिबागजवळ जें या नांवाचें एक बेट आहे त्याला जुन्या अरब व्यापाऱ्यांनीं केव्हांतरी कुलाबा असें नांव दिलें. तेथील किल्ला प्रसिद्धच आहे. येथें कान्होजी आंग्रे यानें आपलें मुख्य ठाणें केलें आणि या जागेला महत्त्व आलें १८४० सालीं दुसरा कान्होजी अल्पवयांत वारला व आंग्र्यांचा मुलुख खालसा झाला. त्यावेळीं कांहीं वर्षे त्याचा कारभार एजन्ट नेमून चालला. पुढें अलिबाग, पेण, रोहा, माणगांव व महाड या पांच तालुक्यांचा मिळून १८६९ सालीं एक स्वतंत्र जिल्हा करून त्याला कुलाबा असें नांव देण्यांत आलें. आपल्या जिल्ह्यांच्या राजकारमाराचें मुख्य ठिकाण अलिबाग हें आहे वास्तविक ठाणे, रत्नागिरी, कारवार, या इतर जिल्ह्यांप्रमाणें अलिबाग हेंच आपल्या जिल्ह्याला नांव मिळावयास पाहिजे. परंतु जिल्ह्याला किंवा प्रांताला त्याच्या राजकीय केंद्राचें नांव मिळालेंच पाहिजे असे नाही. उदाहरणार्थ—मुंबई प्रांताला मुंबई बेटाचें नांव मिळालें, पण बंगाल प्रांताला कलकत्ता असें नांव नाही. तेव्हां आपण प्रयत्न करून आपल्या जिल्ह्याला ‘जिल्हा रायगड’ असें नांव मिळवावें. म्हणजे हा आपल्या पुढें स्मृतीचा अखंड झराच निर्माण होईल. साक्षरता, ग्रंथसंग्रहालय व संशोधन ही एकाच लोक-शिक्षणाच्या चळवळीची तीन अंगे किंवा पायऱ्या आहेत. आपण जर रायगड हें आपल्या जिल्ह्याला नांव प्राप्त करून दिलें तर एका बाबतीत तरी आपण या चळवळीचें अंतिम ध्येय गांठलें असें होईल.

आपल्या जिल्ह्यातील परिस्थिति मला प्रत्यक्ष माहित नसल्यामुळे मी आपणास विशेष सूचना करण्याच्या फंदांत पडलो नाही. आपण गांबोगांब किंवा प्रत्येक तालुक्यांत जरी वाचनालय उघडली, तरीपण सर्व जिल्ह्यांचे मिळून जेथे प्रत्येक नवे व जुने मराठी पुस्तक संग्रहीत होईल, असे मध्यवर्ती संग्रहालय उघडावे अशी इच्छा मी प्रकट करतो या ठिकाणी केवळ मराठीच नव्हे तर महाराष्ट्राचा इतिहास, भाषा व संस्कृती यांच्या अभ्यासाला व आपल्या जिल्ह्यांतील व्यापार-उद्योग, शेती व कला यांच्या उत्कर्षाला उपयोगी पडणारी इतर भाषांतील पुस्तकेही अवश्य असावी. जिल्ह्याबाहेर असलेले आपले लोक अशाप्रकारचे एक उत्कृष्ट ग्रंथालय निर्माण करावयाला आपणास हातभार लावतील, अशी मी आशा करतो. शिवराम महादेव परांजपे, वामन मल्हार जोशी, गोविंद चिमणाजी भाटे असे कितीतरी आपले लोक जिल्ह्याबाहेर जाऊन विविध क्षेत्रांत नांबारूपास आले आहेत. यापुढे आपल्या जिल्ह्यातच राहून नांबलौकिक व धन मिळविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. याला आपली ग्रंथालय चळवळ मदत करो व शिवरायाचा हा रायगड जिल्हा संबंध महाराष्ट्राला भूषणभूत व आदर्श होवो, अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करून मी माझे भाषण संपवितो.

कुलाबा जिल्हा साहित्यिकांपुढील काय

श्री. दि. वि. काळे; M. A. संपादक सहाय्यी, पुणे

(गोरेगांव येथील ता. ३१ डिसेंबर १९४६ व १ जानेवारी १९४७ रोजी भरलेल्या साहित्यिक परिषदेचे अध्यक्षीय भाषण)

स्वागताभ्यक्ष, कुलाबा साहित्यिक संघाचे अधिकारी आणि आपल्या या जिल्ह्यांत साहित्यसेवेच्या साधनांनं अकंदर जिल्ह्याची सर्वांगीण प्रगति करूं इच्छिणारे वाचनालय संघाचे वगैरे कार्यकर्ते, हितचिंतक आणि साहित्य प्रेमी नागरिक या सर्वांचे औपचारिक आभार मानण्यांत वेळ न घालवितां त्यांनी दिलेल्या या अमूल्य संधीचा उपयोग मला दिलेल्या अल्पशा वेळांत माझ्या सामर्थ्याप्रमाणें शक्य तों चांगला होण्यासाठीं माझे विचारच मांडण्याचा उपक्रम करितो. आपल्या या संमेलनाचें नेतृत्व मला देतांना आपल्या कार्यकर्त्यांनीं जें मला मार्गदर्शन केलें तें मला फारच उपयोगी पडलें आणि आपल्या या पूर्वाच्या कार्याचा मला परिचय नसल्यानं अर्थातच या मार्गदर्शनाचा मी भरपूर उपयोग करून घेऊन माझ्या भाषणाची रचना, आपले साहित्य संघाचे कार्यकर्ते यांनीं त्या भाषणासंबंधी ज्या अपेक्षा प्रगट केल्या त्या अपेक्षा जमेली धरूनच, मी केली आहे हे मला सांगितले पाहिजे आपण कार्याला नवीनच सुरवात करीत आहो, आपली घटनाहि याचवेळीं घडविली जात आहे अशावेळीं आपल्या कामांत शक्य झालें तर थोडे बहुत प्रत्यक्ष सहाय्य करावें आणि प्रत्येक ठिकाणीं गेल्यावर जिज्ञासुमनाला जें शिकता येण्यासारखें आहे ते शिकून घेण्याचा आणि आपल्यासारख्या कार्योत्सुक आणि कार्यक्षम मंडळींचा परिचय करून घेण्याचा आपला स्वार्थ साधावा एवढ्या अगदी साध्या उद्देशानें मी आपल्यामध्ये आलो असल्यामुळें, मजकडून आपण फार मोठ्या अपेक्षा करूं नयेत येवढेंच मला आपल्याला विनवावयाचे आहे

आपण कुलाबा जिल्हांतील साहित्यिकांची संघटना करतांना कांहीं किमान गुणवत्तेची अपेक्षा केलेली आहे. पण त्यावरून आपल्या संघटनेला होतकरू साहित्यिकांची कांहींच सोय करावयाची नसेल असें मी गृहीत धरीत नाहीं. आणि म्हणून त्या दृष्टीनें कांहीं विचार मांडण्याचें स्वातंत्र्य घेतां.

साहित्यिक हा प्रामुख्याने लिहितो. मौलिक सृजनशील (Creative) असे वाङ्मय निर्माण करतो, पण त्याच्या त्या वाङ्मयाचे मूल्य ठरविणे, त्याचा प्रसार होणे, जनतेवर, वाचक वर्गावर त्याचा इष्ट परिणाम होणे, अत्यादि गोष्टी आपल्याला आणि साहित्यिक या दृष्टीने त्यालाहि अभिप्रेत असतात. ' साहित्यासाठी साहित्य ' असा त्याचा दंडक असेल, तर तो आपल्या सारख्या संघटनेत कशाला येईल? म्हणून आपल्या एकंदर उद्दिष्टाला पोषक अशी साहित्यिकाची व्यापक व्याख्या आपण गृहीत धरली आहे, आणि साहित्याचीहि व्याप्ति आपल्याला तशीच आणि त्याच धोरणाने वाढवावी लागेल

तेव्हा साहित्यिकाच्या लेखनाची चिकित्सा करण्यापूर्वी त्याच्या लेखनाचे विषय आणि विविध प्रकार यांवर मत प्रदर्शन करण्यापूर्वी, साहित्यिकाच्या साधने-बद्दल दोन शब्द ध्यानात घेतलेले बरे, आणि होतकरू साहित्यिकांच्या संबंधात तर ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे

साहित्यिक म्हणजे ललित साहित्यच लिहिणारा असा कित्येकांचा एकांतिक आग्रह असतो आणि शास्त्रीय दृष्टीने त्याचे विवेचन करू लागले तर सामर्थ्यशाली वाङ्मय (Literature of Power) म्हणून त्याचे व्यक्तिदर्शनाचे आत्मप्रकटीकरणाने आत्मिक (Subjective) रहस्य हे सर्व प्रकारच्याच म्हणजे (Literature of Knowledge) वाङ्मयात देखील प्रभावाने चमकते, याचा सहज देखील साक्षात्कार होतो. के. राजवाङ्मयांनी पानिपतच्या पराभवाची मीमांसा करतां करतां जे प्रभावी व सहजस्फूर्त काव्य निर्माण झाले ते त्या दृष्टीने एखाद्या वैतिक काव्याइतकेच विलक्षण परिणामकारक व हृदयाची पकड घेणारे आहे हे अनेकांच्या प्रत्ययास येण्यासारखे आहे. परंतु असा खोल विचार न करता ललितांतील या सृजनश्रेष्ठत्वाची दखल कोणाच घेत नाही. आणि ललित वाङ्मयाचे कथा-लघुनिबंधहि बाह्य स्वरूपावर भर देण्यांतच इतिकर्तव्यता मानली जाते अशा प्रकारांत पढणारे अत्युत्तम वाङ्मय निर्माण करणाऱ्याची नकळ करण्याने स्वतः लेखकांचे व वाचकांचे कोणतेच उद्दिष्ट साध्य होण्यासारखे नाही. कोणत्याहि प्रकारचे वाङ्मय हे व्यासंगानेच श्रेष्ठत्व पावत असते. वंग कवि रवीन्द्रनाथ ठाकूर (ऋग्वेद), कवि-कुलगुरु कालिदास (ग्रहण), राजकवि रॉबर्ट ब्रिजेस्, माधव जूलियन आणि आपले बिनोदी नाटककार श्री. माधवराव जोशी यांच्या व्यासंगाबद्दल प्रतिभेचे रामशास्त्र्यांनी आणि इतरांनी प्रसंगोपात्त दिलेली स्वाही विसरून कधीहि कोणा होतकरू साहित्यिकांचे हित होण्यासारखे नाही. अर्थात् प्रत्येक साहित्यिकाने आपल्या साहित्य सेवेची उभारणी व्यासंगाच्या भक्कम पायावरच केली पाहिजे. लेखन हे माध्यम किंवा साधन अंगीकारून मातृभाषेची कांही सेवा करणे हे कोणाहि साहित्यिकाला शोभेल, पंचेल व रुचेल असेच उद्दिष्ट आहे आणि ते कोणत्याहि दृष्टीने कमीपणाचे नाही.

या दृष्टीने कुलाबा जिल्ह्यातील साहित्यिक आपल्या जवळील साधनांची काळजी-पूर्वक तपासणी करू लागतील तर त्यांना कितीतरी गोष्टी स्वतःच समजू लागतील आणि अपेक्षित मार्गदर्शन मिळेल. व्यक्तिमात्राच्या साधन संपत्तीमधील स्वतःचा कल आणि पात्रता ह्या दोन पायाभूत गोष्टी होत इतरांच्यापेक्षा आपल्या स्वतःच्याच निरीक्षणाने त्यांबद्दल निश्चय प्रथम केला पाहिजे एकदा आपला कल दिसून आल्यानंतर त्याच्याशी अव्यभिचारी राहून आपली त्या संबंधीची पात्रता वाढविण्यासाठी वाचन-मनन-चर्चा-अनुकरण-अभ्यास-लेखन अशा प्रकारची व्यासंग सतत-करीत रहाणे ही त्यानंतरची क्रमप्राप्त अशी पायरी होय. सार्वजनिक ग्रंथालयाचा उपयोग काहीसा होतो नाही असे नाही. परंतु उत्पादक व्यासंगाच्या यशासाठी निवडक ग्रंथ संग्रह स्वतःचाच असणे हे अनुभवाने उपकारक ठरलेले आहे.

व्यासंगाने योग्य दृष्टि प्राप्त झाल्याची खात्री पटल्यानंतर आपल्या वाङ्मय सेवेचे विषय हुडकण्यासाठी मनुष्य साहजिकच आवतीभवती निरीक्षण करू लागतो. आणि या निरीक्षणाच्या कक्षेत, साहजिकपणे आपल्या जिह्यातील निसर्ग, जनता, समाज, समाजसंस्था, धर्म, उत्सव, पवित्रस्थाने, जत्रा, करमणुकी व आनंद विनोदाचे प्रसंग-थोडक्यात बोलावयाचे म्हणजे एकंदर जीवन-विस्तृत व्यापक, अखंड असे जीवन-येते. आपण मनुष्यजीवनाव्यतिरिक्त इतर जीवनाशी समरस होऊ शकलो तर आपल्या जीवनविषयक किंवा साहित्य विषयक अनुभवाची कक्षा वाटेल तेवढी अमर्याद होऊ शकते. आणि आपला कल आणि पात्रता जितक्या प्रमाणात त्या व्यापक जीवनातील व्यापक सत्य सार्वत्रिक आवाहनपूर्वक वाङ्मय-माध्यमाचे सहाय्याने प्रतीत करू शकेल, तितक्या प्रमाणात आपले वाङ्मय श्रेष्ठश्रेणीत जमा होईल. परंतु या व्यापक आवाहनाचा अडाहास धरून केवळ परिश्रमाची कास धरणारा असेल त्यास हसे झाल्याशिवाय राहणार नाही

कुलाबा जिल्ह्यात समुद्र आहे कुलाबा जिल्ह्यांत पहाड-डोंगर आहेत. कुलाबा जिल्ह्यांत काही सपाट साधा भागहि आहे. आणि त्या सर्व भागांत काही विशिष्ट मानव समाजहि आहे त्या त्या मानव समाजाच्या जीवनांत, भाषेत त्या त्या भूमिमागचे आणि भूमागावरील मानवाचे काही गोष्टीचे प्रतिबिंब पडलेले असेल त्या प्रतिबिंबाचा साक्षात्कार आपल्याला झाला असेल तर अवश्य आपल्या लेखनांत त्याचा परिणाम दिसेल परंतु त्याचा साक्षात्कार काडोभरही झाला नसतांना तसा तो झाल्याचा देखावा करणे हे जीवत साहित्य मानता येणार नाही. वाङ्मय ज्या त्या जीवनाचे प्रतिनिधिक होण्याला लेखकाला जो जिव्हाळा असावयास पाहिजे तो त्या त्या वर्गाच्या प्रतिनिधित्व असू शकेल तसा तो अन्म माणसांत नसतोच परंतु त्यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी

त्या त्या समाजाची भाषा व्याकरणदृष्ट्या नीट समजून किंवा कांहीं चुका करूनही वापरण्याचा आग्रह धरणे हा कृत्रिमतेचा कळस आहे आणि या कृत्रिमतेने आपण वाङ्मयाचे मूळ उद्दिष्ट जे शक्य तो व्यापक आवाहन, त्याच्याच मुळावर घाब घालतो असे होत नाही काय? त्या त्या प्रश्नांतील सार काढून जखिल मानव्याला आत्मीयता वाटेल अशा प्रकारे जगापुढे मांडणे ही जर उत्तम साहित्याची कसोटी असेल तर भाषेच्या संकुचितपणामुळे आणि प्रश्नांच्या एकदेशीयपणामुळे आपण त्याचे आवाहन मर्यादित करतो ही गोष्ट, मला वाटते स्पष्टच आहे.

समाजांतील सर्व दर्जांच्या, विशेषतः दलित्वादि वर्गांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करून आपली जगाविषयीची सहासुभूति संकुचित होऊं देऊं नये अशी उत्कृष्ट वाङ्मयाची कसोटी पुढे ठेवतां ठेवतां आपण आपल्या जीवन विषयक दृष्टिकोणाचा आग्रह सोडून त्यांतील सर्वांत कमी महत्वाच्या भाषादि बाह्यांगावर चमत्कारीक तऱ्हेने भर द्यावा हे बदतोव्याघाताचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून सांगतां येण्यासारखे आहे. आपल्या दलित समाजांच्या उन्नतीकरितां जे नानाविध मार्ग आगामी लोकशाहीच्या यशासाठी अवलंबावे लागतील, त्यामध्ये लोकशिक्षणादि मार्गांचे महत्त्व प्रत्यक्ष अनुभवाने मान्य झालेले आहे. समाजरचना आणि प्रगतीच्या मार्गावर असलेल्या किंवा बळेंच आणून ठेवलेल्या तथाकथित दलित वर्गांच्या आकाक्षांचा अभ्यास केला तर त्यांचा कल उच्च वर्गांशी अधिकअधिक निकट येण्याकडेच असलेला दिसून येतो. प्रगतिपर, पुरोगामी, क्रान्तीकारक, असे जे कांहीं असावयाचे किंवा असावयास पाहिजे ते सर्वांचे सारखेंच असण्याकडे प्रवृत्ती असणे हे आजच्या यंत्रयुगाचे, दळणवळणाची साधनें वाढलेल्या-हळूहळू मोठमोठे भूभाग एकरूप होण्याच्या मार्गावर असलेल्या जगाचे वैशिष्ट्य आहे. अशावेळीं मागासलेल्या किंवा केवळ बाह्य संपर्काच्या अभावी कांहीं विशिष्ट वळणांत अल्पकाल स्थिरावलेल्या देशीक भाषांचे वाङ्मयांत दृष्टीकरण केल्याने आपण पुरोगामी ठरण्याचा संभव आहे का प्रतिगामी ठरण्याचा संभव आहे याचा विचार अवश्य झाला पाहिजे

परंतु हा विचार सोडला तरी सागर, पहाड किंवा इतर कांहीं निसर्गविशेष कुलाबा जिल्ह्याप्रमाणेच इतरही भूप्रदेशांना सामान्य असणारच, आहेतहि, तेव्हां मुद्दाम होऊन या विशेषाबद्दलच्या साहित्याची विशेष जपणूक करून कुलाबा जिल्ह्यानेच आपली व्यापकता संकुचित करावी असा आग्रह धरण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही. त्यांनी या सर्व वातावरणांत वागून, जिल्ह्याच्या तांबड्या मातींत लोळून, जो कस पैदा केला असेल तो आपल्या वाङ्मयांत अवश्य अवतरूं द्यावा व अखिल महाराष्ट्रीय

अखिल भारतीय आणि प्रतिभेची तेवढी क्षेप असेल तर जागतिक साहित्यामध्येही मानाचें स्थान मंडित करण्याची महत्वाकांक्षा धरावी. ही महत्वाकांक्षा उत्स्फूर्त होण्यासाठी सुद्धा महाराष्ट्रीय, भारतीय व जागतिक वाङ्मय रत्नांचा परिचय व व्यासंग अवश्य राखला पाहिजे. या व्यासंगाच्या बाळावरच आली तर आपला जिल्हा व आपल्या जिल्ह्यांतील वातावरण याला कौतुकाचें स्थान प्राप्त करून देण्याची आपल्याला पात्रता येईल. बाळमय मोठें कशानें होतें हें ध्यानांत न घेतल्यानें हाडींसारख्या यशस्वी लेखकाच्या एकाद्या विशेष लकबीचे स्तोम अवास्तव माजविण्याकडे सर्व सामान्य वाचकाचा कल होतो असें मला वाटतें. हाडीं हा अन्य दृष्टीने श्रेष्ठ लेखक असल्यामुळें त्याने निर्माण केलेलें बेसेक्स वातावरण वाचकांच्या नजरेत भरलें. केवळ त्या वातावरणामुळें हाडीं हा मोठा लेखक आहे किंवा झाला असें म्हणतां येणार नाही, हें कोणालाहि पटेल.

तात्पर्य, जनता साहित्याचे कोणते प्रकार कुलाबा जिल्ह्यानें हाताळावें हा प्रश्नच तसा सयुक्तिक किंवा प्रामुख्याने विचारांत घेण्यासारखा नाही असे माझे मत झालें असल्यामुळे, सागर साहित्य, पहाडी साहित्य वगैरें प्रकारांना कोणतें स्थान द्यावें हाही मुद्दा विचारांत घेण्यानें काहीं साधेल असें मला वाटत नाही. बाळमय ही वैयक्तिक निर्मितीची बाब आहे, याचा अर्थ मागणीप्रमाणें पुरवठा करण्याची ती बाब नव्हे. आत्मप्रकटीकरण कोणत्या विशिष्ट वातावरणाने उठाव घेईल तें ज्याच्या त्याच्या पूर्वं संचिंतावर अवलंबून ठेवल्याशिवाय गत्यंतर नाही. ती काहीं भौतिक संपत्तीसारखी विभागनीय किंवा कारखान्यांतील उत्पन्नासारखी 'पीस-वर्क' म्हणून करवून घेण्यासारखी बाब नाही आपल्या देशाच्या भवितव्याच्या, सर्वांना अभिप्रेत असलेल्या उज्वल व दिव्य भवितव्याच्या, घडणीची भट्टी या उगाच भासणाऱ्या वैगुण्यामुळें विघडण्याची भीति कोणी बाटून घेण्याचे मुळांच कारण नाही.

जनता साहित्य ह्या शब्दाचा जन्म व त्याचा पुरस्कार यांच्या इतिहासांत फारसें न शिरता वर सांगितल्याप्रमाणें सर्व साधारण जनतेची शिक्षणादि मार्गांनी जी प्रगति व्हावी असें आपण इच्छितों, त्या प्रगतीला देखील पोषक अशा दृष्टीनें आणि आपण त्याज्य ठरविलेली कृत्रिमता सोडून देऊन उत्तम बाळमयासंबंधी कांही विचार त्या विचाराला धरून मांडतां येणार नाहीत असें नाही. परंतु हे विचार जनता-वाङ्मय या एखाद्या विशिष्ट प्रकारालाच लागू नसून सर्वच उत्तम वाङ्मयाला लागू आहेत आणि त्यांच्यावर भर देण्यालाच केवळ उपयुक्त म्हणून त्या सर्व कल्पनांचा एक गट नजरेसमोर उभा करण्याला अनुकूल म्हणून तो शब्द बापरण्यासहि फारशी हरकत मला ध्यावयाची नाही सर्वच वाङ्मय हें जनतेसाठीं-सामान्य जनतेसाठीं-आहे. त्यामुळें मिळणारा उच्च आनंद हा सर्व सामान्य जनतेच्या जीवनांत सहज मिळावा म्हणून वाङ्मय त्यांना सहजसुलभ असावें, त्यात प्रसाद हा गुण भरपूर असावा, तें सोपें, सबंग असावें, तें दलित जनांच्या खेड्यांतील जीवनासंबंधी असावें, याचा अर्थ सर्वांच्या परिचयाच्या जीवनांतून त्याला जीवनरस

परंतु आपलें राजकीयच केवळ नव्हे तर सामाजिक आणि वाङ्मयीन जीवनहि विस्तृत आणि व्यापक होत आहे. वाङ्मयीन आणि साहित्यिक संकेत आणि मूल्ये आतां घुसळून निघणार आहेत जुने ठेवणे मध्यंतरीच्या कृष्ण युगांत आणि परकी सत्तेच्या आणि भाषेच्या दडपणाखालीं गुदमरून गेलेले आहे त्या आपल्या जुन्या ज्ञानेश्वरी-दासबोधादि वैभवदर्शा वाङ्मयाचा पुनरुद्धार करून बाजूर तेथें नव्या जुन्याची सांगड घालून तें वैभव फिरून आपल्या मातृभूमीला आणून देण्याचें काम आपल्या साहित्यिकांचें आहे. कुलाबा जिल्ह्यांतील साहित्यिक ही आपल्यावरील जबाबदारी आपल्या परीने उचलण्यास कटिबद्ध होत आहेत. हा आजच्या प्रसंगाचा मी घडा समजतो. वाचनालयाच्या हातांत हात बालून साहित्यिक आपला प्रपंच थाटीत आहेत ही अत्यंत सर्वप्रकारें उचित अशीच गोष्ट आहे. वाचनालय संघ ही सिद्ध साहित्याची चावडी आहे. तर साहित्यसंघ हा वाङ्मय निर्मितीची पाकशाला आणि सिद्धाज्ञाची चवकशी आहे. आपल्या जिल्ह्याने या बाबतींत आघाडी मारली आहे. हें आपल्यास भूषणास्पद आहे. या प्रसंगानें आपल्याला मित्रत्वाचा इशारा देणें हें मी आपलें कर्तव्य समजतो आपल्या जाति विशिष्ट समाजांत आधीच जाती कमी आहेत की काय अशा समजुतीनें कोणत्याहि कारणानें कां होईना ? आणखी आणखी गट पाडण्याकडे प्रवृत्ती असल्याचें दिसून येतें आपला साहित्य संघ हा जिल्ह्यांत कांहीं विधायक कार्ये करण्यासाठीं अवतरला आहे हें कोणालाहि चटकन समजण्यासारखें आहे आणि हें कार्य आपल्याला सर्व समाजापासून अलग न वागतांच साध्य केले पाहिजे. किंबहुना कुलाबा जिल्ह्याचें सांस्कृतिक जीवन आबाल वृद्धांचें, सर्व वर्गांचें जीवन समृद्ध करणें हाच आपला एकमेव आणि सर्वसामान्य उद्देश असूं शकेल-असावा परंतु यामध्ये संकुचितत्वाचा केव्हा शिरकाव होईल आणि आपली अशी निराळी जाती वेगळी पडेल याची मला भिती वाटते म्हणून नवे-जुने, सनातनी-नवमतवादी, आंग्ल विद्याभूषित-मराठी शिक्षित असे भेदभाव प्रयत्नपूर्वक टाळून एकप्रकारच्या सर्वांगीण सामुदायिक जीवनाचा पाया या आपल्या संघामुळे घातला जाईल, यासाठीं जपा. या दृष्टीनें साहित्यिकाची ही व्यापक व्याख्या मनांत बाळगून शक्य त्याप्रकारें साहित्योपजीवि म्हणजेच पर्यायानें साहित्यप्रेमी सर्व जनतेचें पाठबळ मिळवून घ्या. जिल्ह्याच्या सार्वजनिक जीवनांत अशा एखाद्या संस्थेचा अवतार झाला तर आणखी अनेक संस्थांचें फारसें कारण पडूं नये. सर्व वाङ्मयकाराणांचें तरी एकीकरण व्हावें कीर्तन-पुराणकारांना देखील साहित्यजीवी म्हणून आपल्या संघाचें सदस्यत्व मोकळें ठेवणें हें आपल्याला अज वाटूं नये, एवढेच मला शेवटी सांगायचे आहे.

आम्हांस आज हवीं असलेली

आदर्श ग्रंथालयें

कृ. के. राहाळकर, कार्याध्यक्ष,

सार्वजनिक वाचनालय व जिल्हा ग्रंथालय, अलिबाग.

आपल्या प्रिय भारतानें स्वातंत्र्यांत पदार्पण केलें आहे. भारताच्या असंख्य देशभक्तांनी सोसलेल्या त्रासांचे, भोगलेल्या हालांचे, केलेल्या स्वार्थत्यागाचें आणि अंतःकरणाशी बाळगलेल्या आशाआकांक्षांचे पर्यवसान संपूर्ण सार्वभौम लोकसत्ताक राज्य स्थापण्यांत झालें. जगाच्या पाठीवर स्वतंत्र भारताचे प्रतिनिधी सन्मानानें जाळं लागले, संयुक्त राष्ट्रसंघांत भारताचा राष्ट्रध्वज मानानें फडकूं लागला. भारत हा एक जगाचे मानाचे स्थान व आशास्थान होऊन बसला. याबरोबरच स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून सन्मानानें मिरविण्याची पात्रता प्राप्त करून घेण्याची जबाबदारी पण भारतावर येऊन पडली ! ती जबाबदारी पार पाडण्याचें काम भारत सरकार व प्रांतिक सरकारें यांना करावयाचे आहे. तसें प्रयत्न होत आहेतच.

स्वतंत्र देशाला आपलें रक्षण करण्यासाठी, आपला देश सुखी व संपन्न करण्यासाठी, लष्कर, आरमार, विमानदल, कारखाने, धरणें, बीज - पुरवठा, व्यापार वगैरे गोष्टींकडे लक्ष पुरवावे लागते पण याबरोबरच आपल्या राष्ट्रातील लोकांना आदर्श नागरीक बनविण्यासाठीही प्रयत्न करावे लागतात. राष्ट्रतले लोक जर आदर्श नागरीक नसतील, नागरीकांची कर्तव्य योग्य प्रकारें पार पाडण्याची पात्रता त्यांना नसेल वा त्यांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव व समजच नसेल तर त्या देशाच्या स्वातंत्र्याचा कांहीं उपयोग होणार नाही. म्हणून नागरिकांना कर्तव्यरत बनविण्यासाठी, त्यांना सुसंस्कृत बनविण्यासाठी प्रयत्न करणें अवश्य आहे स्वतंत्र देशाच्या राजकर्त्यांचे तें एक आय आणि आवश्यक कर्तव्य असतें नागरिकांना सुसंस्कृत आणि सुशिक्षित करावयाचे म्हणजे त्यांना योग्य प्रकारचें शिक्षण दिले पाहिजे, नुसतें शिक्षण देऊनच भागणार नाही, तर तें टिकविलें पाहिजे व शक्य तर वाढवीतही राहिले पाहिजे या कार्यासाठी अनेक साधनांची सोय सरकारला करावी लागते मुंबईराज्याने सरकार या दृष्टीने अनेक प्रयत्न करीत आहे वाचनालय प्रसार योजना हा त्यापैकी एक महत्त्वाचा प्रयत्न आहे.

वाचनालयाचे स्थान

ज्ञानाची महती भगवान श्रीकृष्णानी आपल्या जगमान्य भगवद्गीतेंत गाडली आहे. ' नहिज्ञानिन सदशः पवित्रमिह विद्यते ' (ज्ञानासन्न नसे कांहीं, पवित्र दुसरें जगी) अशा प्रकारचे ज्ञान लोकांना देणे व टिकविणें ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. आजच्या काळांत असे शिक्षण देण्याची सुंदर प्रभावी साधनें, विद्यालय, वृत्तपत्र व वाचनालय (ग्रंथालय) हीं मानली जातात. या सर्व साधनांचा एकदम उपयोग करता येण्याने फार मोठेंच कार्य होईल पण एक एक साधनसुद्धां कांहीं कमी महत्त्वाचे ठरणार नाही आपल्या देशाला आजच्या काळांत बरील पैकीं कोठलें साधन विशेष उपयुक्त ठरेल याचा विचार केला पाहिजे. इंग्रजी राज्यांत सुरबत्तीलाच शिक्षण प्रसारासाठीं विद्यापीठें स्थापन झाली. त्यावेळां " आतां ज्ञानाचे क्षिरेपे झाली सान्या मैदानांत लागतील. म्हणून उच्च शिक्षणाचे हे विद्यापीठरूपी तलाव आम्ही उच्च ठिकाणीं बांधित आहेत " असे त्यावेळच्या राज्यकर्त्यांनीं म्हटलें होते. आज इतकीं बरें झाली, पण ज्ञानप्रसाराचें कार्य कितीसें झालें? जास्तीतजास्त शेंकडा २० टक्यांच्यावर सुशिक्षितता जाळू शकली नाही! जनता सुशिक्षित नसेल तर वृत्तपत्रांचा तरी काय उपयोग होणार? " बाहेरील जगातील अफाट ज्ञानाचे जीवंत शर्रे आणि क्षिरेपे " जनतेच्या खालच्या थरापर्यंत नेण्यास खरी-खुरी मदत आजच्या काळांत ग्रंथालये आणि वाचनालये यांचीच होणार आहे.

आजची गरज, साक्षरता

आज आपल्या देशाला अगदी पहिली गरज कसली असेल तर ती साक्षरता प्रसाराची आहे त्या योगेंच भारतांत खरीखुरी लोकशाही स्थापन हीणें शक्य व सुलभ होईल. या गोष्टीकडे आपल्या स्वतंत्र सरकारनें लक्ष पुरविलें आहे व त्या दृष्टीनें प्रयत्नांची पराकाष्ठा चालविली आहे. विद्यापीठें स्थापन करणें, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत करणें, याबरोबरच ग्रंथालये व वाचनालये काढणें व चालविणें या गोष्टीलाही प्राधान्य देण्यांत आलें आहे. मुंबई राज्याचे माननीय पंतप्रधान श्री. बाळासाहेब खेर यांनीं या कार्यांत जातीनें लक्ष घातले आहे. त्यांचें अनुकरण इतर प्रांतांतही होत घातलें आहे, ही शुभदायक अशी गोष्ट आहे. साक्षरता प्रसारास ग्रंथालयांची फार मोलाची मदत होणार आहे. याच अर्थानें जगप्रसिद्ध तत्ववेत्ता कार्लोफील यानें " A true University in these days is a collection of Books (Library)" असें म्हटलें आहे. ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीनें विद्यापीठापेक्षां कदाचित् वाचनालयांनाच (ग्रंथालयांना) जास्त महत्त्व द्यावे लागेल.

आदर्श ग्रंथालय

पाश्चात्य देशांत ग्रंथालयांना फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तेथे सर्वसामान्य जनतेत शिक्षणाचा फैलाव करण्याचें प्रभावी साधन म्हणून वाचनालयांची गणना केली जाते. अक्षर ओळख होऊन साक्षरतेच्या प्रांगणात पाऊल टाकल्यानंतर साक्षरतेचा विकास कायम स्वरूपाचा होण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालयासारखें कुसरे उपयुक्त साधन नाही हे ओळखून पाश्चात्य राष्ट्रांनी ग्रंथालये नीट चालविण्यासाठी एक नवीनच ग्रंथालय शास्त्रही निर्माण केले! स्वतंत्र भारतालाही साऱ्या जनतेला साक्षर करून, शहाणे करून सोडावयाचें असेल तर ग्रंथालयांची मदत घ्यावयास पाहिजे व यासाठी जागोजाग आदर्श ग्रंथालये निर्माण केली पाहिजेत. अशी आदर्श ग्रंथालये कशी असावीत? ग्रंथालयांना करावयाचीं कार्ये नीट तऱ्हेने ज्या ग्रंथालयांत साध्य होतील ती आदर्श ग्रंथालये होत, असे म्हणावयास हरकत नाही

ग्रंथालयांना तीन प्रकारची कार्ये करावी लागतात (१) निरक्षर जनतेला साक्षर बनविणे व तिला आपल्या कर्तव्याची जाणीव उत्पन्न करून देणे. (२) साक्षर जनतेला सुशिक्षित बनवून योग्य विचार व तदनुसार आचार करावयास शिकविणे आणि (३) सुशिक्षित जनतेला अधिक विचारवंत, अधिक सुशिक्षित व सुसंस्कृत व अधिक कार्यक्षम बनविणे. हीं कार्ये ज्या ग्रंथालयाकडून योग्य प्रकारे पार पाडलीं जातील ते ग्रंथालय आदर्श ग्रंथालय म्हणता येईल आशिया कविसम्राट कै. गुरुदेव टागोर यांच्या विश्वभारती विद्यापीठांत निरनिराळ्या प्रकारची ग्रंथालये आहेत. बाबाबतचे त्यांचे विचार उद्घृत कऱ्ण्याजोगें आहेत. त्यांनीं म्हटले आहे—

“That Library alone can be called hospitable which shows an eagerness to invite readers to the feast at its disposal. It is such hospitality that makes the Library big, not its size. That the readers make the Library is not the whole truth; The Library like wise makes the readers.”

आमच्या गरजा भागविणारीं ग्रंथालये हवीं

आदर्श ग्रंथालय कसे असावे याचा विचार करतांना युरोपांतील ग्रंथालये होळ्यासमोर उभे राहतील इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स, रशिया वगैरे देशांतील ग्रंथालयांतील ग्रंथसंग्रह, इमारती, फर्निचर, व इतर सुखसोयी विचारांत घेतां तशी ग्रंथालये म्हणजेच आदर्श असें म्हणण्याचा मोह उत्पन्न होईल. पण मला मात्र

तसे वाटत नाही! आपल्या इकडील ग्रंथालयांना तशी अवस्था प्राप्त व्हावयास अद्याप पुष्कळ वेळ जावा लागेल. आम्हांला आदर्श ग्रंथालये तीच म्हणता येतील की जी आम्हांस आमच्या गरजा भागविण्यास उपयुक्त ठरतील. वर उल्लेख केलेली कार्ये आज आपल्या येथील ग्रंथालयांना करावयाची आहेत. ती योग्यप्रकारे करणारे ग्रंथालयच आपले आदर्श ग्रंथालय ठरेल ती कार्ये यशस्वी होण्यासाठी नुसती ग्रंथालये स्थापन करून भागणार नाही. त्यांतील पुस्तके व नियतकालिकांची निवड योग्यप्रकारे झाली पाहिजे, ती योग्यप्रकारे ठेवली पाहिजेत त्यासाठी योग्य प्रथपाल पाहिजे, योग्य जागा व इमारत पाहिजे आपल्या ग्रंथालयांना साधारणपणे खेड्यांतील जनतेला उपयुक्त असे कार्य करावे लागणार आहे, ही गोष्टही नजरेआड करून चालणार नाही।

साधनें

समाजाची सांस्कृतिक कक्षा उन्नत करणे हे सार्वजनिक वाचनालयांचे अंतिम ध्येय होय. हे ध्येय वा साध्य साधावयाचे यासाठी वाचनालयाची वा ग्रंथालयांची मुख्य साधनें चांगली व योग्य अशी असली पाहिजेत. ही साधनें (१) ग्रंथांचा संग्रह व नियतकालिके (२) फर्निचर (कपाटे, खुर्च्या टेबले वगैरे) व जागा (३) ग्रंथपाल (४) वाचक (५) पैसा—पंच या साधनांच्या सहाय्यानेच ग्रंथालय आदर्श ठरणारे आहे.

ग्रंथ व नियतकालिके

पहिले मुख्य व महत्त्वाचे साधन म्हणजे पुस्तके व नियत कालिके. यांची निवड करताना योग्य काळजी घेतली पाहिजे. साहित्य—सम्राट कै. तात्यासाहेब केळकर यांनी ग्रंथांना 'ज्ञानाची सदावर्ते' म्हटले आहे. वाचनालयाना ज्ञानप्रसाराबरोबर मनोरंजनाचे कार्यही करावयास पाहिजे त्या दृष्टीने निवडक कादंबऱ्या, लघुकथा, नाटके वगैरे ललित वाङ्मय त्यात असले पाहिजे. ज्या भागांत ग्रंथालय असेल त्या मानाने निरनिराळ्या विषयांवरील निवडक पुस्तके त्यात असली पाहिजेत. आपला देश शेती—प्रधान असल्यामुळे त्या विषयावरील पुस्तके असली पाहिजेत एकादा गांव वा शहर समुद्राजवळ असल्यास सागरीक जीवनाशी संबंध असणारे वाङ्मय त्यात असावे. ऐतिहासिक, भौगोलिक विषयावरची निवडक पुस्तके त्यात असली पाहिजेत. चरित्रे, काव्य, हे विषय यथायोग्य प्रमाणांत असावे. ग्रंथालयाचा उपयोग आबाल—वृद्ध—स्त्री पुरुषांना घेता येईल अशी पुस्तके ग्रंथालयात असावी. आजच्या काळात हिंदीच्या परीक्षा, साहित्य परिषदेच्या परीक्षा, विश्वविद्यालयीन परीक्षा यांना उपयुक्त अशी पुस्तके ठेवणेही उपयुक्त ठरेल. नियतकालिकांचे निवड करताना बातम्या मिळविण्याच्या कार्याबरोबरच, साक्षर प्रौढ विद्यार्थी, भगिनी वर्ग यांना उपयुक्त अशी वृत्तपत्रे व मासिके घ्यावीत. ही सोय झाल्यावर उच्च दर्जाची अशी पुस्तके व नियतकालिके घ्यावीत. अर्थात् हे सर्व करताना द्रव्याचे प्रमाण पाहून त्या प्रमाणात सर्व करावे लागेल.

नुसर्ती पुस्तकें वाचून कार्य होणार नाही. त्यासाठी निरनिराळ्या पुस्तकांवर व विषयांवर भाषणें, चर्चा घडवून आणल्या पाहिजेत. निरनिराळ्या विषयांवर तज्ञांची व्याख्यानें करविली पाहिजेत. ग्रंथालयांतील पुस्तकें वाचण्यासाठीं लोकांची मनें तयार झाली पाहिजेत ही गोष्ट लक्षांत घेऊन वरील कार्यक्रम आंखले गेले पाहिजेत.

फर्निचर व इमारत

माझ्या मते वरील मुख्य साधन चांगलें असल्यावर फर्निचर बेताबेताचें असले तरी चालेल. ग्रंथ संग्रह नीट ठेवतां येणें, पुस्तकें झटकन वाचवयास मिळणें, व नीट तऱ्हेनें बसून वाचण्याची सोय होणे या दृष्टिनेंच फर्निचरची व्यवस्था करावी ग्रंथालयाला उत्कृष्ट अशी इमारत असली पाहिजे. शांत आणि रम्य वातावरणांत होणारे वाचन मनावर चांगला परिणाम करण्यास मदत करते. अशा प्रकारची इमारत शक्य तो वाचनालयासाठीं निवडणें हा एक महत्त्वाचा भाग आहे अर्थात ग्रंथालयाचे चालक वर्ग या साठीं शक्य तो प्रयत्न करतातच. वाचकांनीही थोडीफार जास्त वर्गणी द्यावी लागली तरी द्यावी. व चांगली जागा मिळेल अशी संधी द्यावी. सुंदर प्रांतापुरते सांगावयाचे झाले तर सरकारी मदतीच्या साहाय्याने अशी जागा मिळविणे ग्रंथालयांना यापुढें शक्य होणार आहे.

ग्रंथपाल

येणाऱ्या वाचकांस योग्य मार्गदर्शन करील व ग्रंथाची व्यवस्था नीट ठेवील असा ग्रंथपाल असावयास पाहिजे. तें काम नीट होत असेल तर पुस्तकांचा कॅटलॉग कोणत्या पद्धतीनें असावा, वर्गीकरण कोणत्या तऱ्हेचें असावें या गोष्टीला अवास्तव महत्त्व देण्याचें कारण राहणार नाही. वाचकाला सुलभपणें आपली वाचनाची तहान भागवितां येणें यासाठीं या सर्व गोष्टी आहेत. पुस्तकांचे वर्गणीकरण करण्याची पद्धती आपल्या इकडे सर्वमान्य होणारी असेल तीच अंमलांत आणल्यास सोईचे होईल. पुस्तकांचे, विषयवार आणि लेखकवार अशा दोन पद्धतीचे कॅटलॉग (सूची) असल्यास पुस्तकें शोधण्यास सुलभ होईल. मुक्तद्वार ग्रंथालयांना अशा सूचींची फारशी गरज लागणार नाही. पण फार मोठ्या अशा ग्रंथालयांनी प्रचलीत पद्धतीच्या निरनिराळ्या सूची अवश्य तयार ठेवाव्यात.

वाचक

ग्रंथालयाचा वाचक हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. आपणांस काय वाचावयास हवे आहे याची त्यास जाणीव असते. त्याप्रमाणें वाचणें हें त्याचें काम आहे. ग्रंथपालाच्या मदतीनें व मार्गदर्शनानें त्याला हें काम करता येईल, पुस्तकें नीट वापरणें, आवश्यक तर टिपणें काढणें, ही कामे त्यानें कर्तव्यबुद्धीनें केली पाहिजेत वाचावयास

घेतलेलें पुस्तक निष्काळजीपणानें वापरणें, घेतलेली वृत्तपत्रें जागच्याजागीं न ठेवणें असल्या गोष्टी करूं नयेत. आपणाप्रमाणें इतरांनाही त्याचा उपयोग करणें आहे याची जाणीव वाचकांनें ठेवावयास हवी. पुस्तकें तेथल्या तेथें वाचणें वा घरीं नेणें यापैकीं कोठलीही पद्धत असो, नीट तऱ्हेनें पुस्तकें वापरणें या गोष्टीकडे त्यांनें लक्ष पुरविलें पाहिजे. वाचनालयाची सुव्यवस्था ही वाचकांवरही अवलंबून आहे.

इतर साधनें

याबरोबर आजच्या काळांत रेडियो, चित्रपट यांची मदत ज्ञानप्रसारासाठीं वाचनालयांना घेतां येण्यासारखी आहे. अज्ञ जनतेत ज्ञानप्रसार करण्यासाठीं अशा साधनांची अवश्य गरज लागणार आहे यासाठी पैशाची गरज लागेल. त्यासाठी धनिकांनीं पुढे आले पाहिजे. आजच्या युगांत देवाची जागा देशांनें घेतली आहे. जुन्या काळां देवालयें करीत असलेलें कार्यं यापुढे ग्रंथालयांना करावयाचे आहे. महाराष्ट्राचे महागुरू समर्थ रामदास स्वाभिनीं म्हटलें आहे कीं सद्गुरुवाचून देवाची प्राप्ती होत नाहीं, म्हणून आधीं सद्गुरू शोधून काढावा तो शोध लावून देणारा गुरू ग्रंथावाचून आजच्या काळांत दुसरा कोणता असणार ? आज देवाची जागा - जनार्दनाची जागा - जनतेनें घेतला आहे. त्या जनतेसाठीं मंदिरे - वाचनमंदिरे - ग्रंथालये - स्थापण्यासाठीं सरकार प्रयत्न करीत आहे. त्यासच धनिकांनीं हातभार लावावा.

थोडक्यांत सांगावयाचे तर ग्रंथालयांचें घटक म्हणून (१) ग्रंथ (२) ग्रंथपाल (३) फर्निचर वगैरे साधनें (४) वाचक आणि (५) पैसा ही जेथें योग्य तऱ्हेनें एकत्र येतात व ज्ञान प्रसाराचे कार्य करतात, अशा ग्रंथालयास आदर्श ग्रंथालय म्हणता येईल. साधनांना फार महत्त्व न देतां ज्ञानदानाचें ध्येय साध्य करणें हें आदर्श ग्रंथालयाचे कार्य म्हणतां येईल मुंबई प्रांतातील ग्रंथालय चळवळीचे उत्पादक, पंतप्रधान, माननीय खेर यांच्या शब्दांत सागावयाचें तर स्वतंत्र भारतातील ग्रंथालये “जीवंत सांस्कृतिक केंद्रे बनली पाहिजेत.” मुंबई जवळील खार येथील भोफत वाचनालय आणि ग्रंथालयाच्या इमारतीचा पाया घालतांना केलेल्या भाषणांत ते म्हणतात,— “भावी काळांत ग्रंथालये हीं नुसतीं ग्रंथाचे संग्रह म्हणून राहणार नाहींत; तर तीं जीवंत सांस्कृतिक केंद्रे होतील. केवळ पुस्तकें पुरविण्याचे काम करून समाधान न मानतां अशा संस्थेकडून लोकांच्या गरजांना व मनोवृत्तींना पोषक होतील असे विविध वाङ्मयान आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आंखले गेले पाहिजेत. अशा केंद्रांच्या ठिकाणीं भाषणें, प्रवचनें व चर्चा घडवून आणल्या पाहिजेत आणि जनतेच्या शिक्षणासाठीं चित्रपट, रेडियो या सारख्या आधुनिक शास्त्रीय साधनांचा उपयोग तेथें करून घेण्यात आला पाहिजे ”

सांस्कृतिक विकासाचें केंद्र

आदर्श ग्रंथालयाची यापेक्षा अधिक चांगली कल्पना मांडता येईल असे घाटत नाही. वरील गोष्टी ज्या ग्रंथालयांत असतील व घडतील तें ग्रंथालय आदर्श म्हणता येईल. द्रव्यबळ असेल त्या मानानें निरनिराळ्या भाषेंतील पुस्तकांचा संग्रह असणें उपयुक्त ठरेल. इंग्रजी, हिंदी आणि प्रांतिक भाषा यां व्यतिरिक्त इतर भाषांतील निवडक पुस्तकें ठेवतां आल्यास हवीत. कै. पूज्य सानेगुरुजींच्या प्रांत भारती वा आंतरभारती या योजनेला, तें पूरक होईल. व कोणाही ज्ञानपिपासूला, त्यांचा उपयोग करतां येईल. ज्या शहरांत व गांवांत वाचनालय असेल तेथील लोक-वस्तीच्या मानानें पुस्तकांची संख्या असावी. व्यापारी शहर असेल, कारखानें असतील तर त्या त्या विषयावरील निवडक ग्रंथसंग्रह अवश्य करावा. नगरपालिका, ग्रामपंचायती यांच्या सहकार्यानें ग्रंथालय जास्त उपयुक्त करणें अवघड नाही. भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतातील परिस्थिती नीट आकलन ह्मण्यासाठीं तेथील प्रमुख वृत्तपत्रें वा मासिकें घ्यावी. निरनिराळ्या प्रकारचे संदर्भग्रंथ थोडेसे कां होईना, अवश्य मिळवावेत बालविभाग, स्त्रीविभाग वगैरे विभाग द्रव्य असेल त्या मानानें ठेवावेत. प्रचलीत प्रश्नांवरील वाङ्मय ठेवल्यानें वाचकांस त्याबद्दल विचार करणें सुलभ जाईल आदर्श ग्रंथालयानें आपल्या ग्राहकांस अद्ययावत ज्ञानाचा पुरवठा करण्याचे कार्य बजावले पाहिजे. दिवसांतून निदान एकदोन तास वाचनात घालावे अशी ओढ नागरिकांना ग्रंथालयामुळें लागली पाहिजे. समाजाच्या सर्व घटकांना ज्या ठिकाणीं येऊन आपला ज्ञानविकास व सांस्कृतिक विकास करून घेतां येईल अशा ग्रंथालयास आदर्श ग्रंथालय म्हणतां येईल.

स्वतंत्र भारतांत अशा आदर्श वाचनालयांचे जाळे पसरिले पाहिजे. भारत खेड्यांचा बनलेला आहे. प्रत्येक खेड्यांत, ती फारच लहान असल्यानें वाचनालय स्थापणें शक्य होणार नाही. अशावेळीं एखाद्या प्रमुख गांवीं चांगलें वाचनालय सुरू करून आसपासच्या खेड्यांना पेट्यांतून पुस्तकें पोचविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे आदर्श अशा ग्रंथालयांत अशाप्रकारची योजनाही असली पाहिजे. असल्या योजनांचाचून एकादे ग्रंथालय 'आदर्श' या नामाभिधानास पात्र होणार नाही.

मुंबई राज्यांत ग्रंथालय-प्रसारास सरकारचे सहाय्य मिळत आहे. जनतेनें त्याचा योग्य फायदा घेण्याचे ठरविल्यास, धनिकांनीं सढळ हातानें मदत केल्यास असली आदर्श ग्रंथालये या आपल्या स्वातंत्र्याच्या काळांत जागोजाग स्थापन होणें मुळांच अशक्य नाही. धनिकांच्या दातृत्वगुणाचे योग्य चीज ग्रंथालयांना मदत करण्यानेंच होणार आहे असे म्हणणें आजच्या काळांत अतिशयोक्तीचे खास होणार नाही.

— जय हिंद —

★ ग्रंथ ग्रंथ लेखक ग्रंथालयें

महाराष्ट्र सारस्वताचे हे दुवे सूत्रमय राखण्यावरच साहित्याची
प्रगति अवलंबून आहे.

आपल्या सर्वांच्या सहकार्यांच्या भ्रंवशावरच

साहित्य सहकार संघ लिमिटेड

या साहित्यिकांच्या एकमेव सहकारी संस्थेनें हे
सुखस्वप्न प्रत्यक्ष सृष्टीत उतरविलें आहे.

या संस्थेच्या व्यवहारांतून उरणारा सर्व फायदा संपूर्णपणे
वाङ्मयीन उपग्रमासाठीच खर्च केला जातो.

ग्रंथखरेदी, प्रकाशन व्यवसाय, ग्रंथ विक्री, अशासारख्या
कोणत्याही वाङ्मयीन अडचणी दूर करण्यासाठी
ताबडतोब लिहा.

साहित्य सहकार संघ लिमिटेड

खाडिलकर रस्ता, मुंबई ४

अलिबाग विक्री केंद्र — कृ. के. राहाळकर, अलिबाग, जि. बुलवा.

उत्कृष्ट व वक्तशीर छपाई

—माधव प्रिंटिंग प्रेस

त्रिकोणी हौदाजवळ—अलिबाग.

★ ऑर्डरप्रमाणें रबरी शिके

मुंबई भावांत घटपोंच करण्याची व्यवस्था करूं.

★ मुलांचे 'आदर्श' मासिक

वा. वर्गणी ट. ह.सह ३ रु. अगाऊ.

परिशिष्ट

कुलाबा जिल्हा वाचनालय

अलिबागचे सार्वजनिक वाचनालय (आजचे जिल्हा ग्रंथालय) या संस्थेचा रौप्य-महोत्सव १९४६ साली विजयादशमीचे दिवशी साजरा करण्यात आला. वाचनालयाचे त्या वेळेचे कार्यवाह श्री. कृ. के. राहाळकर (हे मुंबईच्या मराठी ग्रंथालय संघाने कार्यकारी सभासदही होते) यांनी, कुलाबा जिल्ह्यांतील ग्रंथालय कार्यकर्ते व वाचनालय-प्रेमी सदगृहस्थ यांचा एक संघ स्थापन करावा अशी कल्पना मांडली. इतर सहकाऱ्यांस ती मान्य होऊन, रौप्य-महोत्सवाचे वेळीच पुण्याचे सुप्रसिद्ध ग्रंथालयशास्त्रज्ञ श्री. श. र. पारखी यांचे नेतृत्वाखाली भरलेल्या ता. ६-१०-४६ च्या सभेत संघाची स्थापना झाली जिल्ह्यांतील कार्यकर्ते या समारंभास उपस्थित होतेच, शिवाय मुंबईतून श्री. वा. वि. भट, कोल्हटकर, धुपकर, सामंत वगैरे ग्रंथालय चळवळींतील कार्यकर्तेही आले होते त्यांचे व श्री. पारखी यांचे संघ स्थापनेस चांगलेच मार्गदर्शन झाले.

संघ स्थापन झाल्याबरोबर त्याच्या कार्यास सुरवात झाली. गोरगांव येथील ज्ञान-विकास वाचनालय व संघ यांच्या सहकार्याने गोरगांव येथे १९४७ जानेवारीत पहिली जिल्हा वाचनालय परिषद श्री. अ. का. प्रियोत्कर B. A. यांचे अध्यक्षतेखाली पार पडली त्याचवेळी जिल्हा साहित्यिक संघाचे अधिवेशनही 'सत्यादि'चे संपादक श्री. दि. वि. काळे M. A. यांचे अध्यक्षतेखाली पार पडले (ही दोन्ही अध्यक्षीय भाषणे या पुस्तकांत आली आहेत.) त्यानंतर १९४८ साली महाडचे करवा वाचनालय व संघ यांच्या सहकार्याने दुसरी वाचनालय परिषद महाड येथे प्राचार्य नवरे यांचे अध्यक्षतेखाली झाली. तिसरी वाचनालय परिषद पेण येथील गांधी-मंदीर ग्रंथालय व संघ यांच्या सहकार्याने मार्च १९५१ मध्ये मुंबई संस्थानचे ग्रंथालय वस्तुपाल श्री. वाकनीस B. A. F. L. A. यांचे अध्यक्षतेखाली झाली. गोरगांव व पेण येथील परिषदांचे उद्घाटन आमदार नानासाहेब कुंटे यांनी केले होते.

परिषदा भरविण्याबरोबरच जिल्ह्यातील ग्रंथालयांना सरकारी मान्यता व ग्रँट मिळविण्याबाबतही प्रयत्न सुरू झाले. पहिले कार्य म्हणजे अलिबागच्या सार्वजनिक वाचनालयास जिल्हा ग्रंथालय म्हणून मान्यता मिळवून देण्याचे होय. याबाबत संघाचे कार्यवाह श्री. कृ. के. राहाळकर (हे त्यावेळी सार्वजनिक वाचनालयाचे कार्यवाह होते) व अलिबागचे 'राष्ट्रतेज'चे संपादक श्री. ग. भा. पंडित यांची खटपट कारणीभूत झाली. या दोघांनी वेळोवेळी तालुक्यांत फिरून व जिल्ह्यांतील अितर तालुका शहरास भेटी देऊन वाचनालय स्थापन करणे व असतील त्यांना सरकार मान्यता व मदत मिळविण्याबद्दल मार्गदर्शन करणे ही कामे मोठ्या उत्साहाने व जिद्दाबाने केली.

श्री. राहाळकर हे जिल्हा ग्रंथालयाचे कार्याध्यक्ष असून महाराष्ट्र-ग्रंथालय-संघाचे कार्य-कारी सभासूद आहेत त्या संघाच्या निरनिराळ्या उपसमितींवरपण ते वेळोवेळी नियुक्त झाले आहेत. ग्रंथालयविषयक त्यांचे बरेचसे लिखाण प्रसिद्ध झाले आहे

अलिबाग तालुका वाचनालय संघही जिल्हा संघाच्या प्रोत्साहनाने स्थापन झाला आहे. आज जिल्ह्यात १ पेण २ पनवेल ३ गेरेगांव ४ रोहें ५ महाड ६ कर्जत ७ मुरुड ८ श्रीवर्धन ९ म्हसळे १० पोलादपूर ११ पाली १२ खालापूर १३ माथेरान या ठिकाणी सरकारमान्य तालुका ग्रंथालये कार्य करीत असून, उरण येथील वाचनालय लवकरच सरकारमान्य होईल अशी अपेक्षा आहे सरकारी शिक्षण खात्यामार्फत मान्यता व मदत मिळत असणारी व इतर अशीं सुमारे ६० ग्राम-ग्रंथालये या जिल्ह्यांत आहेत. यापैकी ७ उर्दू वाचनालये आहेत त्यांची संख्या वाटण्याची शक्यता वाटत आहे.

जिल्हा संघातर्फे निरनिराळीं लहान लहान प्रकाशने खेड्यांतील वाचनालयांच्या मार्गदर्शनासाठी प्रसिद्ध करण्यांत आली ती खालीलप्रमाणे—

- १ खेड्यांतील वाचनालयांसाठी घटनेचा नमुना.
- २ साहित्य-दर्शिका (खेड्यांतील वाचनालयांना उपयुक्त अशा १५० पुस्तकांची यादी)
- ३ तालुका वाचनालय संघासाठी घटनेचा नमुना.
- ४ जिल्हा संघाची घटना (प्रति शिल्लक नाहीत)
- ५ जिल्हा परिषदेची घटना (" ")

साहित्य-दर्शिका, जमल्यास दर दोन महिन्यांनी प्रसिद्ध करण्याची योजना आहे. कार्यकारी मंडळावर प्रत्येक तालुक्यांतील प्रतिनिधी ध्यावयाचे असतात संघ स्थापनेपासून श्री. कृ. के. राहाळकर हे कार्यवाह म्हणून कार्य करीत आहेत. सुरवातीपासून कार्याध्यक्ष म्हणून श्री. वि. गो. फाटक, B. A. Dip Lib मुंबई हे १९५१ पर्यंत काम करीत होते (हे ग्रंथालयशास्त्राचे पदवीधर असून याच जिल्हाचे रहिवासी आहेत) १९५१ पासून पेणच्या तालुका ग्रंथालयाचे कार्याध्यक्ष श्री. म. द. दोंडे, B. A. S. T. C. हे संघाच्या कार्यकारी मंडळाचे कार्याध्यक्ष म्हणून काम पहात आहेत.

महाराष्ट्र-ग्रंथालय-संघाची जिल्हा शाखा म्हणून या जिल्हा संघाचे रुपांतर लवकरच होईल ते झाल्यावर सरकारी योजनेप्रमाणे संघास सरकारी मदत मिळेल महाराष्ट्रांत स्थापन झालेला व यथाशक्ति कार्य करीत असलेला हा पैहिलाच जिल्हा वाचनालय संघ आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही

श्री. ना. य. नेने पेण, हे संघाचे अध्यक्ष व श्री. वि. गो. फाटक, B. A. Dip Lib हे उपाध्यक्ष आहेत सध्या संघाचे कार्यालय, सार्वजनिक वाचनालय, अलिबाग, येथे आहे

कुलाबा जिल्हा वाचनालय संघ

प्रकाशनें

- १ खेड्यांतील वाचनालयांसाठी घटनेचा नमुना
- २ तालुका संघासाठी घटनेचा नमुना
- ३ साहित्य दर्शिका (निवडक १५० पुस्तकांची यादी)
- ४ जिल्हा वाचनालय संघाची घटना
- ५ जिल्हा परिषदेची घटना
- ६ तालुका संघासाठी पावती पुस्तके
- ७ पंचामृत (ग्रंथालय विषयक व्याख्यानें व लेख)

—: कार्यालय :—

सार्वजनिक वाचनालय, अलिबाग.

